

ՎԱՐԳԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

ՀԱԼԷՊԻ ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԸ

Արեւելքի մեծահամբաւ շահաստան հռչակուած Հալէպ քաղաքը այսօր ալ կը պահէ միջնադարեան իր հմայքը, միջնուորտն ու գոյները: Իրական Հալէպը ճանչնալու համար բաւական է շրջիլ հին քաղաքի կամարակապ, կիսամութ թաղերուն մէջ, ուր անմիջապէս կրնաս յայտնուիլ հէքեաթներու եւ առասպելներու իրական ու երեւակայական աշխարհին մէջ:

Միջնաբերդէն դուրս՝ հին քաղաքի Սալիպէ (Խաչ) կոչուող ընդարձակ շրջանն անցեալին միայն քրիստոնեաներով էր բնակեցուած: Այստեղ, միջնադարեան նեղ ու երկար թաղերուն մէջ՝ ամէն քալափոխի կրնաս հայկական Հալէպը յայտնաբերել: Կ'անցնիս արհեստանոցներով ու վաճառանոցներով խճողուած փողոցներով, ուր ատենօք տիրապետող դիրքեր ունէին հայ վարպետ արհեստագործները. կը վերագտնես արեւելեան ոճով զարդարուած շքեղ ապարանքները՝ երբեմնի հայ խոճաներուն ու վաճառականներուն. քիչ այն կողմ՝ հայոց հիւրատունը՝ «Հոգեւորուն» անուամբ, ուր կ'իջեանէին ու ճանապարհի իրենց խոնջէնքը կ'առնէին դէպի Ս. Երկիր առաջնորդուող ուխտաւորներու կարաւանները:

Կամարածածկ նրբանցքներէն մէկը կ'առաջնորդէ դէպի հայոց Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներու խորհրդաւոր շրջակայքը, ուր է նաեւ հայոց առաջնորդարանը՝ «Դարպաս քագաւորական»: Յիրաւի, Հալէպի հայ գաղութի շուրջ եօթհարիւրամեայ պատմութիւնը կարելի չէ պատկերացնել Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներէն անջատ¹: Այս զոյգ եկեղեցիները, իրենց գոյութեան ողջ ընթացքին ծառայած են հալէպահայութեան ո՛չ միայն հոգեւոր եւ նիւթեղէն իմաստով, այլեւ ապաւէն ու պատուար հանդիսացած են օտար երկնքի տակ հայութեան գոյատեւման եւ ազգային դիմագիծի պահպանման:

Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից եկեղեցիներու հովանիին տակ, անոնց անմիջական շրջափակին մէջ, ատենօք ապրած ու գործած են գրիչներ, անոնք, որոնք հիմնած ու զարգացուցած են Հալէպի նշանաւոր դպրատուն-գրչատունը:

¹ Բանաւոր աւանդուած տեղեկութիւններու համաձայն, նոյն շրջափակին մէջ գտնուող այս մատու-եկեղեցիները գոյութիւն ունեցած են հալէպահայ գաղութի կազմաւորումէն առաջ: Մասնաւորաբար Ս. Աստուածածնի համար կ'ըստի թէ շատ հին է, անոր աւանդութեան թելեր կ'երկարին մինչեւ Խաչակիրներու շրջանը:

Սոյն յօդուածով փաստօրէն, առաջին անգամ փորձ կը կատարուի լուսաբանել Հալէպի հայ գաղթօճախի հոգեւոր-մշակութային կեանքին մէջ առանձնայատուկ տեղ գրաւող դպրատունն ու անոր օրոցքին մէջ կենսաւորուած գրչատունը, որ նաեւ հնարաւորութիւն կ'ընձեռէ ըստ էութեան արժեւորել աւանդաշատ այս կեդրոնին տեղն ու դերը հայ միջնադարեան գրչակեդրոններուն շարքին, այլեւ անոր բերած նպաստը հայ մշակոյթի հարուստ գանձարանին:

Մեզի հասած ձեռագրական ամենավաղ աղբիւրը, որ վկայութիւն կը պարունակէ Հալէպի մէջ գրչութեան կեդրոնի վերաբերեալ, 1329 թուականին² Ստեփանոս Կրակցիի օրինակած ժողովածու մատեանն է: Ան իր ստեղծման օրէն՝ մինչեւ օրս կը մնայ Հալէպի մէջ, եւ մաս կը կազմէ Ս. Քառասնից Մանկանց ձեռագիրներու հաւաքածոյին (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 126): Ահա՛ Հալէպի գրչութեան, եւ ընդհանրապէս հալէպահայ գաղութի սկզբնաւորման առումով բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող այդ բանալի յիշատակարանը, որ նաեւ պատմաբանասիրութեան յայտնի հնագոյն յիշատակութիւնն է Հալէպի մէջ հայ եկեղեցւոյ, հետեւաբար նաեւ հայկական համայնքի գոյութեան մասին. «Գրեցաւ ժողովրծու գրգունքս ի մեծահոշակ փաղափս որ է Բերիայ, որ կոչի Հալպ, ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնին, ի թուականութեան Հայոց ՉՃՀԸ (1329), ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս. Ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ եւ ի թագաւորութեան տղայ Լեւոնի, որդի Աւշին թագաւորի, գրեցաւ ձեռամբ նուաստ եւ սուտանուն ֆահանայի Ստեփանոսի որք կարդայք կամ արիմակեք մեղաց թողութիւն խնդրեցեք մեղաւորիս եւ Աստուած մեզ եւ ձեզ ողորմեսցի. ամէն...»³:

Ուրիշ տեղ մը գրիչը կը խնդրէ յիշել զինք, ուր կը նշէ նաեւ իր մականունը. «Ով եղբայրք իմ սիրելիք եւ անձկալիք, որք կարդայք կամ արիմակեք, յիշեցեք գնուաստ եւ զսուտանուն ֆահանայ զՍտեփանոս Կրակցին. եւ Քրիստոս զձեզ յիշէ. ամէն»⁴:

Ո՞վ էր սակայն Հալէպի հայոց մասին մեզի հասած հնագոյն այս յիշատակարանին գրիչը՝ Ստեփանոս, որ գրչի եղեգը ձեռքն առած՝ «դառնացած սրտով» հեռացած էր իր հայրենի Կրակէն ու հասած Հալէպ: Հաւանաբար նոյն

² Հալէպի ձեռագիրները ցուցակագրող Արտաւազդ Արք. Սիրմէեան, հալէպեան գրչագիրներէն հնագոյնը կը նկատէ 1355 թուականին գրուած Երուսաղէմի թիւ 2629 մագաղաթեայ Աւետարանը: Նախ ստուգապէս յայտնի չէ, թէ նշուած ձեռագիրը ո՞ւր ընդօրինակուած է ֆանի որ ձեռագրին մէջ յիշատակարաններ կը պակսին: Սիրմէեան ենթադրաբար զայն Հալէպի գրչութիւն կը սեպէ, մինչ հնագոյնը՝ Ստեփանոս Կրակցիի 1329ի գրչագիրը, թուականի սխալ ընթերցմամբ կը դնէ 1429 թուականի տակ: Թուականի այս նշումին մասին տե՛ս՝ Վարդի Քելիշեան, «Մանիա Ղազարեան, Աշոտ Ստեփանեան, Հալէպի Հայոց Գեղարուեստը» (Գրախօսական), Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, հ. ԺԹ., 1999, էջ 409:

³ Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք Եկեղեցւոյ եւ Մասնատրաց (յետ այսու՝ Ցուցակ Հալէպի), կազմեց՝ Արտաւազդ Արք. Սիրմէեան, Երուսաղէմ, 1935, էջ 214:

⁴ Նոյն:

այս Ստեփանոսն է, որ Յակոբ Կրակցիի հետ, Կիլիկիոյ վանքերէն մէկուն մէջ ժ.Գ. դարուն օրինակած է Երուսաղէմի թիւ 1279 ժողովածու մատեանը: Կը յիշուի որպէս առաջնորդ Մլիճի եւ արքեպիսկոպոս Տարսոնի⁵: Անհիմն չի թուիր ենթադրել, որ մեզի հասած հնագոյն այս ձեռագիրէն առաջ ալ Հալէպի մէջ կրնային գրչագիր մատեաններ ընդօրինակուած ըլլալ, որոնք սակայն չեն պահպանուած:

Ստեփանոս Կրակցիի գրչին պատկանող վաղագոյն այս ձեռագիրը իբրեւ մեկնակէտ ընդունելով, փորձենք պարզաբանել գրչութեան այս կեդրոնին կազմաւորման նախադրեալները, գործունէութեան զանազան երեսակները, կրթա-ուսումնական դրոյթները, առանձնայատկութիւններն ու ուղղութիւնները, նաեւ գրչական արտադրութեան խտացումը:

Հալէպի գրչատան աւանդոյթները, անոր առանձնայատկութիւնները պարզաբանելու առումով, առանցքային նշանակութիւն ունին նոյն ինքն հալէպահայ գաղթօճախի կազմաւորման դրոյթներն ու յատկապէս հոն մէկտեղուած հայութեան այլազան ու տարաբնոյթ ժողովրդագրական պատկերը, որ ուղղակիօրէն կ'առնչուի Հալէպի հայոց պատմամշակութային բազմաշերտ ու բազմաբնոյթ նկարագրին: Ուստի, Հալէպի գրչակեդրոնին եւ ընդհանրապէս գրչագրական ժառանգութեան մասին խօսելէ առաջ, անհրաժեշտ է նախ ակնարկ մը նետել գաղութի պատմութեան, մանաւանդ որ գաղութի կազմաւորումը գրեթէ համընթաց է հոն արգասաւորուած գրչութեան կեդրոնի սկզբնաքայլերուն:

Իբրեւ հայկական գաղթօճախ Հալէպը (հայկական աղբիւրներու մէջ կը յիշուի նաեւ Տիբեթիա կամ Բեթիա անուններով), առաւել կը նշանաւորուի Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան անկումէն ետք (1375), երբ մեծ թիւով կիլիկեցիներ կաշք կը հաստատեն հոս: Թէեւ պատմական այլեւայլ աղբիւրներ կը յուշեն շատ աւելի վաղ ժամանակներէն ո՛չ միայն Հալէպի, այլեւ շրջակայ բնակավայրերու մէջ հայկական հոծ ներկայութեան մասին՝ ընդհանրապէս առեւտրական, եւ մերթ՝ ուղղափառական տեղաշարժերու բերմամբ:

Հետագայ դարերուն նոյնպէս հայութեան թիւը շարունակ կը համալրուի ինչպէս բուն Հայաստանէն, այնպէս ալ հայկական զանազան գաղթավայրերէ հասնող պանդուխտ եւ գաղթական հայերով: Ան առաւել կը ստուարանայ ժ.Ե. դարուն, իբրեւ հետեւանք ցամաքային առեւտուրի վերաշխուժացման եւ երկրին մէջ ստեղծուած առեւտրատնտեսական բարենպաստ պայմաններուն:

Արեւելք-Արեւմուտք առեւտրական ուղիներու վրայ կարեւոր հանգուցակէտ հանդիսացող Հալէպը, դէպի իրեն կը գրաւէր միջազգային առեւտրա-

⁵ Նաեւ եղած է անդամ Սոյ լեկեղեցական ժողովի (1307), պատուիրատուն է 1317 թուականին օրինակուած շէղ Աւետարանի մը, յօրինած եւ Մաշտոցի մէջ անցուցած է Կանոն Նատրիմեաց կամ Կանոն օրհնութեան նաւուն: Տե՛ս՝ Հր. Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, հ. Գ., ԵՊՀ հրատարակչութիւն, 1948, էջ 637:

տնտեսական յարաբերութիւններուն մէջ բարձր դիրքեր գրաւած հայ խոճաներն ու վաճառականները: Այստեղ կը կեդրոնանան նաեւ հայկական ամենատարբեր բնակավայրերէ եկած արհեստաւորական եւ աշխատաւորական հոծ խումբեր:

ԺՁ. դարու սահմանագլխուն հայերու թիւը այնքան կը ստուարանայ, որ անհրաժեշտութիւն կը դառնայ ընդարձակ եկեղեցիի մը կառուցումը: 1499-1501ին Ռէխս (տանուտէր) Իսայի միջոցներով կը կառուցուի հայոց առաջնորդարանն ու ուխտաւորներու յատուկ իջեւանատունը, այլեւ հին մատրան ընդլայնումով կը վերակառուցուի նոր՝ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Նոյն թուականին դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճանապարհին, Մովսէս վարդապետին ընկերացող անանուն ուխտագնաց մը, չափածոյ յիշատակարան մը կը ձգէ Հալէպի ձեռագրաց հաւաքածոյի 71 թուահամարը կրող Գանձարանին մէջ.

«Մովսէս վարդապետն եւ ես ծառայն,
Եկայք յաշխարհս արեւմտեան,
Ձի տենչացաք Սբ. Յարութեան.
Եկեալ հասաք տունս Շամեան,
Հալապ քաղաք ի շահաստան:
Հանդիպեցաք ուրախութեան,
Եւ ցնծացաք հոգով լրման,
Ձի նոր շինեալ էր Սբ. Խորան,
Յանուն Սրբոց Խ. (Բառասուն) Մանկան...»⁶:

ԺՁ. դարու վերջերն, մասնաւորապէս ԺԷ. դարու առաջին կէսին Հալէպի հայ վաճառականները առեւտրական ընդարձակ կապեր հաստատած էին Վենետիկի, Ճենովայի, Կիւփոնոյի, Ամսդերտամի եւ այլ եւրոպական կեդրոններու հետ: Անոնք հիմնական դեր կը կատարէին միջազգային տարանցիկ առեւտուրի ծաւալման մէջ: Այդ երթուղիներէն մէկը՝ Հալէպ-Թարիզ ճանապարհով, կ'երկարէր մինչեւ Հնդկաստան ու Չինաստան: Հալէպի հայ խոճաներուն մենաշնորհը կը հանդիսանար հում մետաքսի առեւտուրը միջազգային շուկայի վրայ, անոնց ձեռքին կը գտնուէին Հալէպի մաքսատունն ու փողերանոցը: Ինչպէս ամենուր, հայ խոճաններն ու վաճառականները կ'առաջնորդէին ու կը հովանաւորէին հալէպահայ գաղութի հասարակական, եկեղեցական եւ մշակութային կեանքը: Անոնք եղած են բառին բուն իմաստով սպասարկուները Հալէպի մէջ ծաղկած հայ գրչութեան ու դպրութեան:

Բնական է, որ նախկին փոքր ու անշուք եկեղեցիները այլեւս չէին կրնար գոհացում տալ տեղւոյն բարգաւաճ հայութեան, յատկապէս երկրի առեւտրատնտեսական կեանքին մէջ վերելք ապրող հայ մեծատուն խոճաններուն ճաշակին եւ պահանջներուն: Յիշեալ նախնական կառուցը դար մը ետք՝ 1616ին հիմ-

⁶ Յուցակ Հալէպի, էջ 151:

նովին կը վերակառուցուի արդեամբ ջուղայեցի նշանաւոր խոճաներ Պետրիկ եւ Սանոս եղբայրներուն: Նախկին եկեղեցիին ընդարձակումով կը կառուցուի երեք խորաններով, սիւնազարդ եւ կամարակապ Ս. Քառասնից Մանկանց շքեղ եկեղեցին:

Հալէպի հայ խոճաներն ու երեւելի իշխանները թանկագին սպասքներով, ծիսական առարկաներով, սրբանկարներով կը զարդարեն նորակառոյց եկեղեցին: Պատահմամբ չէ անշուշտ, որ ժամանակի ձեռագիր յիշատակարաններուն մէջ գրիչներ մեծ հիացումով ու գովեստով կը խօսին Ս. Քառասնից եկեղեցւոյ մասին, գայն անուանելով «Երկնամման», «յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ», «աստուածաբնակ եւ սերովբէագումար մենաստան»⁷:

Հայ վաճառականներուն կողմնորոշումը դէպի Հալէպ, ժամանակագրական առումով կը համընկնի Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան առժամայէս Հալէպ հաստատուելուն: Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ, յաճախ իբր ապահով վայր կ'ընտրէին Հալէպը, ուրկէ կը ղեկավարէին Ս. Աթոռին հոգեւոր գործերը: Մասնաւորաբար ԺԵ. դարու վերջերուն՝ Սոյո Աթոռին ամենէն խոռով ու անապահով մէկ շրջանին, երբ Սիւր վտանգուած ու գրաւեալ էր ձէլալիներու ասպատակութեանց հետեւանքով, Հալէպի Ս. Քառասնիցը կը հիւրընկալէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսները, անոնց հետ նաեւ նշանաւոր եկեղեցականներ, հոգեւոր գործիչներ: Հոս կը կատարուին կաթողիկոսական, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւններ, մինչեւ իսկ՝ Ս. Միւռոնի օրհնութիւն. զուգընթաց նաեւ հոգեւոր-մշակութային աշխոյժ գործունէութիւն կը ծաւալեն Հալէպի մէջ: Սիմէոն Լեհացի, որ 1616ին երուսաղէձ ուղեւորութեան ճամբուն վրայ այցելած է Հալէպ, իր նշանաւոր ուղեգրութեան մէջ խօսելով Հալէպի հայ եկեղեցիներուն մասին, տեղւոյն առաջնորդարանը «կաթողիկոսարան» կ'անուանէ, հաւանաբար ի մտի ունենալով անոր կաթողիկոսանիստ ըլլալը. «Եւ կաթողիկոսարանն ունէր ներքինատուն, միջնատուն եւ վերնատուն վիմաշէն: Եւ պատրիարգն սուրբ Երուսաղէմայ եւ կաթողիկոս Սսայ էր Յովնաննէս կաթողիկոս, որ միշտ ի Հալապ նստէր»⁸:

Նշել պէտք է երկու կէտ եւս, որ կը վերաբերի Հալէպի գրչութեան կեդրոնի սկզբնական շրջանին: Յիշեցինք արդէն, թէ Հալէպի գրչութեան վաղագոյն օրինակը՝ 1329ին Ստեփանոս Կրակցիի գրած Ժողովածուն է: Հալէպը իբրեւ գրչութեան վայր յիշատակող հետագայ տեղեկութիւնները կը վերաբերին առաւելա-

⁷ Սիմէոն Լեհացի մեծ դրուատանքով կը պատմէ նորակառոյց Ս. Քառասնից եկեղեցւոյ մասին. «...[հասանք] ի հռչակաւոր եւ մեծահամբաւ մայրաքաղաքն Հալապ. եւ Հոգեւոր Տէրն տարաւ զմեզ ընդ իւր ի Դարպասն եւ իջաք Եպիսկոպոսարանն: Եւ կայր... Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Քառասնք. եւ յայսմ ամի նոր նորոգած էր եւ մեծցուցած՝ լայն եւ ընդարձակ, զմբէթաշէն եւ սայլակապ, յոյժ գեղեցիկ եւ վայելուչ. եւ շինօղն էր խոճայ Սանոս՝ եղբայր խոճայ Պետրիկին...»: Տե՛ս՝ Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ողեգրութիւն, Տարեգրութիւն եւ Յիշատակարանք, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց՝ Հ. Ն. Ակիմեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1936, էջ 318:

⁸ Սիմէոն Դպրի, էջ 319:

բար ժէ.-ժԸ. դարերուն, սակաւաթիւ ձեռագիրներ հասած են ժՁ. դարէն: Նաեւ ձեռագրական հնագոյն օրինակներուն մէջ իբրեւ գրչութեան վայր՝ միայն Ս. Աստուածածինը կը յիշատակուի, այնուհետեւ, ժՁ. դարամուտէն ի վեր երկու եկեղեցիները ընդհանրապէս միատեղ կը յիշուին: Դժուար չէ ենթադրել, որ երբ 1499-1501ին կը կառուցուի Ս. Քառասնիցը յարակից շինութիւններով, դասատունն ալ հոն կը տեղաւորուի: Դատելով յիշատակարաններու նկարագրութենէն, «կից» կամ «հովանի» հասկացութիւններէն, Ս. Քառասնից եկեղեցին հարաւային դրան կից մինչ օրս պահպանուած խուցերը անցեալին ծառայած են դպրատան: Մանաւանդ որ ե՛ւ իրենց արտաքին տեսքով, ե՛ւ ճարտարապետաշինարարական ոճով կը համապատասխանեն եկեղեցիի նախնական կառուցին: Այս կը հաստատէ նաեւ Սիմէոն Լեհացիի յար եւ նման նկարագրութիւնը. «...եւ կայր մերձ եպիսկոպոսարանին քառէ խցեր հայոց»⁹: Թէպէտ նշելի է, որ ասոնք ամենեւին ալ վանական խուցեր չեն, այլ աւելի արհեստաւոր-վարպետներու քաղաքային սենեակներ կը յիշեցնեն՝ իրենց հարկաւոր պարզութեամբ եւ ժամանակին յատուկ կամարակապ քարեշար պատերով:

Յաւօք, տեղեկութիւններ չունինք, թէ այս դպրոցը ե՞րբ եւ որո՞ւ կողմէ հիմնուած է. ընդհանրապէս խիստ սակաւ են դասատան սկզբնական շրջանին վերաբերող տեղեկութիւնները: Ուստի պահպանուած ձեռագրական նիւթերը այլեւայլ տուեալներու հետ գուգորդելով միայն կարելի պիտի ըլլայ գէթ ուրուագիծը ստեղծել միջնադարուն իբրեւ ուսումնական եւ գրչագրական կեդրոն նշանաւորուած այս դասատան:

ԺԳ.-ԺԸ. դարերուն Հալէպի մէջ գրուած եւ ընդօրինակուած ձեռագրական նշանակալի ժառանգութիւնը, փաստացի վկայութիւնն է հոն գործած հարուստ եւ բազմադիրն գրչակեդրոնի: Բարեբախտութիւն է, որ հալէպեան գրչագիրներուն մեծ մասը իրենց ստեղծման օրէն կը պահուին տեղույն ձեռագրատան մէջ: Դարերու ընթացքին Հալէպի թեմակալ առաջնորդները, տեղապահները երկիւղածութեամբ, յաճախ թաքստոցներու մէջ պահած ու պահպանած են իրենց փոխանցուած թանկագին աւանդը: Այդ մասին ուշագրաւ փաստի մը կը հանդիպինք Հալէպի դիւանական նիւթերուն մէջ: Հալէպի թեմի առաջնորդ Կարապետ Ծ. Վրդ. Տէր Կարապետեան, 11 Ապրիլ 1905 թուակիր Սահակ Բ. կաթողիկոսին ուղղած նամակով, ի շարս այլ տեղեկութիւններու, կը հաղորդէ Ս. Քառասնից եկեղեցւոյ մէջ գտնուող 40 գրչագիր մատեաններուն, եւ որ աւելի հետաքրքրական է՝ եկեղեցւոյ որմասորշի մէջ պատահաբար յայտնաբերուած թուով 144 ձեռագիրներուն մասին¹⁰:

⁹ Նոյն:

¹⁰ Կարապետ վրդ. մասնատարբար կը գրէ. «Անցեալները 40ի շափ ձեռագիրները կարգի դրած միջոցին, բոլորովին յանակնկալս գտայ պատին մէջ պահուած 144 կտոր ձեռագիրներ. այս գիրքերու մասին ոչ ոք տեղեկութիւն ունի, ակտ՝ ու խոնաւութիւնը բաւական աւեր գործեր էր, անմիջապէս արեգակը հանեցինք, մաքրեցինք, ցուցակագրեցինք. մեծագոյն մասը

Հետագային՝ 1930ական թուականներուն, Հալէպի թեմի առաջնորդ Արտաւազդ Արք. Սիրմէեանի անմիջական ջանքերով այս ձեռագիրները կ'ամփոփուին յատուկ գրապահոցի մը մէջ: Արտաւազդ Սրբազան ինք անձամբ կը ցանկագրէ եւ կը կազմէ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ ձեռագրական հաւաքածոյքը, եւ ո՛չ միայն այս հաւաքման, այլեւ մասնաւորներու սեփականութիւնն եղող ձեռագիրները կը հրապարակէ, որուն մասին Հ. Ներսէս Ակինեան պիտի գրէր. «Ձեռագրական հին եւ ընտիր հաւաքածոյի մը դռները կը բացուին մեր առջեւ..., որոնք զանազան են թէ ըստ հնութեան եւ թէ ըստ բովանդակութեան եւ առուեստի»¹¹:

Ըստ Արտաւազդ Սրբազանի կազմած ցուցակին, սոյն հաւաքման թիւը կը կազմէ 157 միւտր: Անշուշտ, նշուած թիւը չ'ընդգրկեր անպայման Հալէպի մէջ ստեղծուած ձեռագիրներու ամբողջութիւնը: Այս հաւաքումին մաս կը կազմեն ինչպէս հալէպեան դպրոցի, նոյնպէս այլ վայրերու մէջ ընդօրինակուած գրչագիրներ, որոնք տարբեր ժամանակներու, տարբեր ճանապարհներով հասած են Հալէպ եւ մաս կազմած տեղւոյն եկեղեցիներու ձեռագրաց հաւաքման: Բնորոշ է, որ ասոնց մեծ մասը գրուած է Հալէպ-Ֆոնուզ-Ջէյթուն-Մարաշ-Երուսաղէմ գծին վրայ:

Մեր պրպտումները Հալէպի գրչութեան վերաբերեալ, ի յայտ կը բերեն 250է աւելի ձեռագիրներու հաւաքում մը, ընդօրինակուած եւ ծաղկուած Հալէպի մէջ՝ ԺԴ-ԺԸ դարերու ընթացքին: Ամենէն նշանաւոր գրչութեան կեդրոններու համեմատութեամբ շօշափելի այս թիւին եթէ աւելցնենք Հալէպի գրչատան մէջ գործած տեղացի կամ դրսեկ գրիչներու, ծաղկող մանրանկարիչներու նոյնպէս նշանակալի թիւը՝ աւելի քան 150 անուն, ապա մեր աչքի առջեւ կ'ունենանք բազմարդին գրչակեդրոնի մը ուրուանկարը:

Ս. Քառասնից Մանկանց ձեռագրաց ցուցակին մէջ նկարագրուած 157 ձեռագիրներուն առնուազն 70ը գրուած են Հալէպի եկեղեցիներուն մէջ: Մնացեալ գրչագիրները կու գան մասամբ արեւելեան կողմերէն (Նոր Ջուզա, Կարին), սակայն ստուար մեծամասնութիւնը բերուած է Կիլիկիայէն (մասնաւորապէս՝ Ջէյթուն, Մարաշ, Հոռմկլա) եւ Փոքր Հայքէն (Սեբաստիա, Կեսարիա, Ամիդ):

Հալէպեան ձեռագիրներուն կարեւոր մէկ մասը ունի յիշատակարան, որ կը հաստատէ, թէ անոնք գրուած են «ընդ հովանեալ» Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիներուն. մաս մըն ալ այլեւայլ պրպտումներու հի-

թղթեայ է եւ 14րդ դարէն վերջը գրուած, կան քանի մը հատ խոշոր ճառընտիրներ, մնացեալը Աւետարան, Մաշտոց, Տօնացոյց եւն են: Եթէ Տէրը ողջ պահէ ու կամենայ՝ մտադիր եմ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ գրադարան մը շինել, ուր կրնամ շատ հին գիրքեր ժողովել» (Հալէպի Ազգ. Առաջնորդարանի դիւան, առաջուած նամակներու թղթածրար, թիւ 4, էջ 33):

¹¹ Հ. Ն. Ակինեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ եւ Մասնաւորաց. կազմեց՝ Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիրմէեան (Գրախօսական). - «Հանդէս Ամսօրեայ», 1935, թիւ 8-9, էջ 436-443:

ման վրայ կարելի եղած է հաստատել, թէ անոնք եւս Հալէպի կը պատկանին: Վստահաբար ձեռագիրներէն մաս մը կորսուած է ժամանակի ընթացքին, մաս մըն ալ տարբեր ճանապարհներով տեղէ-տեղ փոխադրուած ու ցրուած են աշխարհով մէկ եւ կը պահուին տարբեր մատենադարաններու եւ անհատներու քով:

Հալէպի գրչատունը իր ամենէն արդիւնաւոր ու փայլուն շրջանը կը բոլորէ ժէ. դարասկիզբէն մինչեւ ժԸ. դարակէս ինկած ժամանակաշրջանին, որ պայմանաւորուած է գաղութին հոգեւոր, մշակութային եւ տնտեսական վերելքին հետ: Այս կը հաստատէ նաեւ այն փաստը, որ ձեռագիրներուն գերակշռող մեծամասնութիւնը մեզի հասած է ժէ.-ժԸ. դարերէն: Այս այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումէն ետք, կիլիկեան գրչութեան կեդրոնները կամ իսամրած, կամ իսպառ հեռացած էին պատմութեան թատերաբեմէն: Հալէպի եւ հալէպահայոց տնտեսական բարգաւաճ վիճակը դէպի իրենց կը գրաւէին ո՛չ միայն վաճառականներն ու արհեստաւորական խաւերը, այլ նաեւ հոգեւոր մշակոյթի գործիչներ, եկեղեցականներ, ուսումնական վարդապետներ, գրիչներ, երաժիշտներ, նկարիչներ: Հալէպը կերպով մը կ'ապահովէր կենսական այն դաշտը, ուր իրենց շարունակութիւնը կը գտնէին կիլիկեան մշակութային աւանդոյթները: Եւ այս առումով կարելի է ըսել, որ Հալէպի գրչակեդրոնն ալ, այս կամ այն չափով, այդ աւանդոյթներու կրողն ու շարունակողն էր: Թէեւ կարելի չէ միատարր եւ ուրոյն դիմագիծ մը զգենուլ Հալէպի դպրոցին, քանի որ, ինչպէս նշուեցաւ, Հալէպը կը ներկայացնէր հայկական փոքրիկ խճանկար մը, ուր հաւաքուած էին Հայաստանի բոլոր գաւառներէն, նաեւ հայկական գաղթավայրերէն եկած ազգագրական տարբեր շրջանակներ ներկայացնող խմբաւորումներ, որոնք կը յատկանշուէին ե՛ւ աւանդոյթներու ե՛ւ մշակութաբանական այլազանութեամբ: Անշուշտ, անխուսափելի եղած են ազգեցութիւններն ու փոփոխութիւնները այլազան ժողովուրդներու խառնարան Հալէպի մէջ, սակայն անհերքելի իրողութիւն է, որ Հալէպը կը հանդիսանայ այն բացառիկ կեդրոններէն, ուր զարգացման բարձր աստիճանի հասած են հայ միջնադարեան մշակոյթի գրեթէ բոլոր ճիւղերը՝ գրչութիւն, մանրանկարչութիւն, դպրութիւն, գիտութիւն, տաղերգութիւն եւ այլն:

Նախ բնորոշ քանի մը գիծ, որ յատուկ է Հալէպի կեդրոնին: Հալէպի դպրատան մէջ երեւցող դասասաց վարդապետներու, գրիչ եւ ծաղկող վարդապետներու շարքին նշանակալի է գէթունցի գործիչներու ներկայութիւնը: Եւ այս զարմանալի չէ. Զէյթունի գրչութեան օճախը շատ աւելի վաղ ժամանակներէն բաւական աշխոյժ երեւոյթ մը կը պարզէ կիլիկեան վանքերու եւ գրչակեդրոններու ընդհանրութեան մէջ: Իսկ արդէն ժե. դարու վերջերը, Զէյթունի դպրոցի շառաւիղ մը կը բացուի Հալէպի դասատան մէջ: Բնականաբար, Զէյթունի դպրոցի ներկայացուցիչները չէին կրնար անտարբեր մնալ, առաւել եւս չ'օգտուիլ Հալէպի եւ հալէպահայոց բարենպաստ պայմաններէն, մանաւանդ

որ շրջակայ վանքերն ալ գրեթէ մարած վիճակ մը ունէին: Զէյթունցիներու այս շարքին մէջ ամենէն ուշագրաւ դէմքերէն են՝ «Քաջ Բարտողար»՝ Վահան Զէյթունցին, վերջնոյս աշակերտը՝ գրիչ եւ ծաղկող «Քաջ Բարունապետ»՝ Յակոբ Զէյթունցին, Վասիլ ծաղկողը, Խաչատուր Զէյթունցին, Մարգարէ Զէյթունցին, Ղազար Ֆոնուզցին եւ ուրիշներ:

Գրեթէ նոյնպիսի համեմատութիւն կը ներկայացնեն Ամիդի դպրոցի ներկայացուցիչները: Ամիդի դպրոցը, ինչպէս յայտնի է, հիմնած է «մեծն վարդապետ» Սրապիոն Ուռհայեցին, որ աշակերտն էր Ղուկաս Կեղեցի վարդապետին՝ «որ էր գլուխ ամենայն վարդապետաց ժամանակին»: Ամիդի ուսումնական կեդրոնին մէջ՝ Սրապիոն վարդապետին ձեռքին տակ կազմաւորուած են աշակերտներ՝ «Երեւելիք եւ անուանիք», որոնք գրեթէ բոլորն ալ իբրեւ նշանաւոր եկեղեցականներ փայլած են ժէ. դարու առաջին կիսուն, հանդիսանալով Հայ եկեղեցւոյ մշակութային վերագարթնումի ուսուցիչներէն: Յայտնի է նաեւ, որ Ամիդի դպրոցը գոցուելէն յետոյ, Հալէպի դասատունը, որ արդէն բաւական հռչակ հանած էր, իր հովանիին տակ առած է Ամիդի շրջանակի հոգեւոր գործիչներուն մեծ մասը: Առհասարակ՝ Հալէպի մէջ ժէ.-ժԸ. դարերուն երեւան եկած հոգեւոր մշակութային աշխոյժը ձեւով մը շարունակութիւնը պէտք է նկատել Ամիդի մէջ սկիզբ առած գրական-լուսաւորական շարժման, որ իր ազդեցութեան ենթարկած էր նաեւ Հալէպը:

Հալէպի դասատան մէջ կարեւոր ներկայութիւն մը կը կազմեն նաեւ Կարկառի դպրոցի ներկայացուցիչները, եւ այս բոլոր առումներով թէ՛ գրչութեան, եւ թէ՛ գիտա-ուսումնական ճիւղերուն մէջ: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ ուռհայեցիներու պարագային: Յատկապէս գրչատան արդիւնաւորման եւ հալէպեան ձեռագրական արուեստի ձեւաւորման մէջ նշանակալի է ուռհայեցի գործիչներու մասնակցութիւնը:

Հալէպի գրչութեան կեդրոնին եւ հոն ժամանակ մը բարձր թռիչք առած ուսումնարանին առնչութեամբ կարեւոր է նկատի առնել նաեւ այն, որ դասատան աշակերտներէն շատեր վերագառնալով իրենց ծննդավայրը կամ այլուստ հաստատուելով, հոգեւոր մշակութային բեղուն գործունէութիւն ծաւալած են եւ նոյնիսկ դասատուն-դպրատուններ հիմնած¹²:

Հալէպի դպրոցը ունի առանձնայատուկ դրսեւորումներ եւ կ'ենթադրէ նոյնքան առանձնայատուկ մօտեցումներ: Հալէպի գրչատան մէջ ստեղծուած

¹² Ժէ. դարու կէտերուն Հալէպի դասատան աշակերտած այնքապցի Ամիրխան դպիրը երբ Այնթապ կը վերադառնայ, տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցիին կից կը հիմնէ դպրատուն-գրչատուն մը, ուր բազմաթիւ ձեռագիրներ գրուած են զանազան գրիչներու կողմէ: Ամիրխանի հիմնած այս դպրատուն-գրչատունը գործած է նաեւ յաջորդ դարուն: 1784ին Սաղաթիլ գրիչը Այնթապ օրինակուած գրչագրի մը մէջ կը գրէ. «Այլ եւ յիշեսցիք գաշխատող գործարանիս գտիրացու Գէորգ» (Գրիգոր Պողոտեան, «Կրթական կեանքը Այնթապի մէջ», տե՛ս՝ Պատմութիւն Անթիպի Հայոց, աշխատասիրեց՝ Գէորգ Ա. Սարաֆեան, Բ. Ա., Լոս Անճելէս, 1953, էջ 638-639):

ձեռագիրները, այլոց համեմատութեամբ խիստ բնորոշ առանձնայատկութիւններ եւ ընդգծուած տարբերութիւններ գրեթէ չունին: Գրչութեան եւ մատենական նկարչութեան պարզ համեմատական մը ցոյց կու տայ, որ Հալէպի հաւաքումին մէջ կարելի է հանդիպիլ եւ՛ ի մեծ թիւով Կիլիկիոյ դպրոցներուն յատուկ գրչագիրներու, ինչպէս՝ Ամիգի, Զէյթունի, Հոռմկլայի, Կարկառի գրչակեդրոնները, եւ՛ Վասպուրականի ու Խիզանի, եւ՛ Ջուղայի դպրոցներու գրոշմը կրող համալիրներու: Ըստ այդմ՝ Հալէպի գրչատան հիմնական առանձնայատկութիւններէն մէկն ալ այն է, որ զանազան կողմերէ եկած գրիչներն ու ծաղկող վարպետները իրենց հետ այստեղ բերած են տարբեր կեդրոններու աւանդոյթներն ու փորձառութիւնները, այդպիսով այլազանութիւն հաղորդելով տեղւոյն ձեռագրական արուեստին: Կը մնայ յաւելուլ, որ Հալէպի գրչութիւնը ժամանակ առ ժամանակ որոշակի փոփոխութիւններ եւ ազդեցութիւններ կրած է ի դէմս դասատան ղեկավարներու, ուսուցիչներու կամ հոն գործած այս կամ այն գործիչի պատկանած դպրոցին, գեղագիտական ճաշակին ու գործնական հմտութեան: Այս պարագան բնորոշ է յատկապէս այն գրչակեդրոններուն, որոնք պարբերաբար իրենց մէջ ընդունած, հիւրընկալած են գրչութեան տարբեր դպրոցներ ներկայացնող գործիչներ, որն ալ բազմադիմութիւն հաղորդած է տեղւոյն գրչութեան: Այդպիսի կեդրոն մըն է ահա Հալէպի դպրոցը, որ կը յատկանշուի նոյն այս առանձնայատկութիւններով եւ ընդհանրութիւններով:

Այս առումով կարեւոր է նկատել, որ Հալէպի բարենպաստ միջավայրը, տեղւոյն հայութեան բարեկեցիկ կեանքը կարեւոր նախադրեալներ էին, որպէսզի վարպետ գրիչներ այցելէին Հալէպ եւ իրենց արհեստը ի գործ դնէին հալէպահայ ճոխ եւ փարթամ մեծատուններուն պատուէրները կատարելով: Ահա թէ ինչու, Հալէպի մէջ գրչագրուած մատենաներուն մէջ մեծ թիւ կը կազմեն դրսեկ եւ շրջուն գրիչներուն կողմէ ստեղծուած ձեռագիրները: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ յիշատակարաններու լեզուին մասին, որ նոյնպէս այլազանութիւն մը կը ներկայացնէ, եւ ոչ-պատահաբար, քանի որ ամենատարբեր կողմերէ Հալէպ հասած գրիչներ եւ գրչութեան առնչուող անձեր իրենց հետ կը բերէին իրենց պատկանած ազգագրական միջավայրին ժողովրդական լեզուն եւ ոճը: Հալէպի ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ կը հանդիպինք եւ՛ գրաբարախառն, եւ՛ միջին հայերէնի, եւ՛ թէ զանազան բարբառային ձեւերու:

Կայ նաեւ մէկ այլ կարեւոր հանգամանք մը եւս Հալէպի մէջ գրչութեան զարգացման համար: Արեւելքէն Արեւմուտք երկարող ցամաքի գլխաւոր ճամբաները իրարու կապող Հալէպէն կ'անցնէին նաեւ դէպի Ա. Երկիր առաջնորդող երթուղիները, ուր կը հանգրուանէին ուխտաւորները հանգստանալու եւ ճամբու պաշար հաւաքելու: Հայոց «Հոգեառուն»ն էր այդ, բազմաթիւ խուցերէ եւ սենեակներէ բաղկացած ուխտաւորներու յատուկ հիւրատունը: Բազմաթիւ ուխտաւորներ, ներառեալ հոգեւոր եկեղեցական գործիչներ, գրիչներ, Երուսաղէմ ուխտի գացած կամ վերադարձած միջոցին անպայման անցած են Հալէ-

պէն եւ յաճախ ժամանակ մը հոն մնալով գործած են տեղւոյն գրչատան մէջ: Ստեփանոս Զուղայեցի, որ ծանօթ է իբրեւ գրիչ եւ շափաբան, հաւանաբար 1634ին դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճանապարհին կը հանդիպի Հալէպ, ուր ճանապարհի ծախքը հոգալու համար կը գրէ ու շքեղ ծաղկումով կը նկարագարէ Հալէպի հաւաքման թիւ 15 Աւետարանը¹³, եւ շափածոյ յիշատակարան մը կը թողու Հալէպի մէջ իր կեցութեան եւ գրչագրի պատրաստման մասին. տողերու սկզբնատառերը կը կապեն՝ «Ստեփանոս Երէ(ց):

«Ստեփանոս Զուղայեցի,
Տուն աւետ(ե)աց մտաւ ածի:
Երուսաղէմ յաւառեցի,
Փութով Պարսից երկրէն ելի:
Աստ Բերիա ֆաղաֆս հասի,
Նստեալ փութով զայս ծաղկեցի:
Ոսկով պայծառ զարդարեցի,
Սակաւ պաշար համբիս առի:
Եւ ձեզ հայցեմ արտասուալի,
Բարունապետք հանդիպողի:
Եւ ցնորիս տոմբ ողորմի»¹⁴:

Հալէպի դպրատունը կամ դասատունը, ինչպէս երբեմն կը սիրեն կոչել գրիչները, եղած է ոչ միայն սովորական իմաստով գրչութեան օճախ մը, այլեւ միջնադարուն Հայաստանէն դուրս գտնուող ուսումնական յայտնի կեդրոններէն մէկը: Միայն այն փաստը, որ Հալէպի դասատան մէջ ուսանելու եւ գրչութեան արուեստը գործադրելու կու գային ոչ միայն շրջակայ բնակավայրերէն, այլեւ հեռուոր վայրերէ, կը վկայէ Հալէպի դպրոցի երբեմնի հռչակին մասին: Սկզբնապէս դասատունը կը ներկայանայ իբրեւ զուտ գրչութեան կեդրոն, ուր գրիչներ ձեռագիրներ կ'ընդօրինակէին եւ գրչութեան արուեստը կը փոխանցէին իրենց աշակերտներուն: Նշելի է, որ դասատան գործունէութիւնը անխափան շարունակուած է եւ աշակերտները այնուհետեւ իրե նք փոխարինած են իրենց ուսուցիչները¹⁵:

¹³ Արտագր Արք. Սիրմէան իր կազմած ցուցակին մէջ նշուած ձեռագրին գրչութեան թուականը կը նշանակէ՝ «անյայտ, 1660ական թուին»: Մինչ ձեռագրական մէկէ աւելի աղբիւրներ կը հաստատեն, որ Ստեփանոս Զուղայեցի Երուսաղէմ ուխտի գացած է 1634-1636ի միջեւ, որմէ պէտք է հետեցնել թէ ան Հալէպ այցելած է այդ միջոցին: Հետեաբար նշուած ձեռագրին թուականն ալ պէտք է ընդունիլ 1634ը կամ 1635ը, աւելի հաւանական կը նկատենք 1634ը: Յատկանշական է, որ Վան գրուած մէկ այլ ձեռագրի մը մէջ, իրապէս «փութով Պարսից երկրէն» ելած Ստեփանոս Զուղայեցին թողած է գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ յիշատակարան մը, ուր սակայն Հալէպ ֆաղաֆի փոխարէն կը յիշատակուի Վանը: (Տե՛ս՝ Յիշատակարաններ (1621-1640), հ. Բ., էջ 667):

¹⁴ Ցուցակ Հալէպի, էջ 46:

¹⁵ Ինչպէս այլուս, Հալէպի մէջ եւս գրիչներ անվերապան երախտագիտութեամբ կը յիշեն իրենց ուսուցիչները, նոյնիսկ խոր ծերութեան օրօք եւ յիշատակարաններուն մէջ յաճախ

Այս բոլորը հիմք կու տան հաստատելու, որ դասատան հիմնական եւ յառաջադիր նպատակը եղած է գրչութեան արուեստի եւ գրչագրական գործունէութեան ծաւալումը: Հալէպի մէջ յաջողութեամբ ընդօրինակուած ու պատկերագարդուած մատենաներն ի յայտ կը բերեն գրչութեան որոշակի թեքում ունեցող մասնագիտացուած ուսումնարանի մը արգասիքը: Բնական է դասատան մէջ լայն տեղ կը տրուէր գործնական հմտութիւններու ուսուցման, մասնաւորաբար գրչութեան առնչուող ճիւղերուն: Ըստ այդմ ուսումնական ծրագրին մէջ հիմնական տեղ կը զբաղեցնէին գրչութիւնն ու մատենագարդուածը: Աշակերտները կը հմտանային գրչութեան եւ յարակից բոլոր արհեստներուն մէջ՝ թուղթի, մագաղաթի կոկումէն, մինչեւ թանաքի եւ զանազան ներկանիւթերու պատրաստում, կազմարարութիւն, եւ այլն: Շրջանառութեան մէջ եղող՝ «ոսկեղեղ պատրաստել», «մագաղաթ եւ թուղթ կոկել» եւ այլ արտայայտութիւններ, կը պարզեն դպրատան մասնագիտական բնոյթը, այլ խօսքով՝ գրչութեան արուեստին զուգընթաց, ուսուցիչներու եւ աշակերտներու մասնակցութիւնն ու ներգրաւուածութիւնը արհեստի այս կամ այն ճիւղին:

Ժէ. դարու գրիչ եւ տաղերգու, այլեւ «հմուտ եւ տեղեակ բանից գրոց» Սարգիս Բերիացի (Հալէպցի), իր «Մառգիրք»ին մէջ արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէ ծառերու, քարերու, աստղերու եւ մոլորակներու մասին, որոնց կարգին ուշագրաւ մանրամասներ կը փոխանցէ մագաղաթ եւ ոսկեղուր պատրաստելու, բոյսերու եւ այլ բնանիւթերու կիրառման մասին: Սարգիս Բերիացիի այս բնագիրը գրչութեան վերաբերեալ գործնական գիտելիքներ ամփոփող կարեւոր ձեռնարկ մը կարելի է համարել. «Մագաղաթի խրատ. գառին մորթին առնես գփրանն մալեզ անես ու մսին վրայ փետ գ(3) օր կենա յետոյ վերայի բուրդն փաղես նոր փրան անես մալեզ եւ բ (2) օր այլուրի մէջըն թողուս յետո հանես պինտ լուանաս ու փրանն ելնէ յետոյ դ(4) փայտ փարփինի դալըպի պէս շինես եւ մորթուն բոլորն մանր փարով կապես ի շարիս փաղես եւ պշխով փետես. զբոլոր դիհն...»: Նոյն ձեռագրին մէջ Սարգիս Բերիացի կու տայ նաեւ կերպը՝ «գոսկին կրացնելու ու գրագրերն գրեն իւրմով», ու կ'աւելցնէ՝ «ես փորձել եմ»: (Այժմ՝ Մատենագարան, Ձեռ. թիւ 10768)¹⁶:

Գրչութեան զուգընթաց, դպրատունէն ներս կը զարգանար նաեւ մատենական նկարչութեան՝ ծաղկումի արուեստը: Իբրեւ վարպետ մանրանկարիչներ Հալէպի դասատան մէջ կը փայլին Վասիլ Զէյթունցին, Իսրայէլ Ամթեցին, Կարապետ Բերկրեցին, Աստուածատուր Ուռհայեցին, որոնք յիշատակելի գործեր

«մարմնաւոր» ծնողներուն կողմէն կը յիշատակեն նաեւ «հոգեւոր» ծնողները, խնդրելով ընթերցողէն յարգել անոնց յիշատակը՝ «մէկ Հայր մեղայիւ». «Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զուսուցիչն իմ զԶէթունցի Վահան երէց քաջ քարտուղարն. եւ զՀեզանցի Մարտիրոս վարպետն, որ ուսուց զոսկուն բանեցնելն», կամ «Ո՛վ մանկունք Սբ. եկեղեցւոյ՝ աղաչեմ զձեզ յիշել ի Քրիստոս եւ մեղաց թողութիւն խնդրել ուսուցչին իմոյ զՍտեփաննոս սարկաւազն քարտուղարին՝ որ բազում աշխատանք ունի ի վերայ անարժանիս»:

¹⁶ Տե՛ս՝ Յուցակ Հալէպի, էջ 390-391:

թողած են, եւ որոնց մեծագոյն մասը իշխանական նուէրներն են Հալէպի հայ մեծահարուստ ներուն:

Նոյնպէս, կարելի չէ անտես առնել Հալէպի գրչագրական դպրոցի առանձնայատկութիւններէն մէկը հանդիսացող՝ արծաթեայ, կաշեայ գրուագուած կազմերու հրաշալի հանգանակումը: Հալէպի մէջ բարձր զարգացման հասած ոսկերչական արուեստի բացառիկ նմոշներ են տասնեակ մը աւետարաններու կողքերը, պատրաստուած հալէպահայ վարպետ արհեստագործներու ձեռամբ:

Հալէպի դասատունը գրչութեան օճախ ըլլալով հանդերձ, իր պատմութեան ընթացքին մերթ կը փայլի իբրեւ ուսումնագիտական կեդրոն. այս բնութագրումը այնքան բացայայտ է, որ ո՛չ մէկ կասկածի տեղի կու տայ: Ուսուցիչ-վարդապետներու, բաբունիներու աստղաբոյլ մը կը փայլի Հալէպի դասատան մէջ՝ մասնաւորաբար ժէ.-ժԸ. դարու առաջին կէսին, որ կը վկայէ այս դպրոցին ո՛չ միայն գրչագրական թեքումին, այլեւ գիտա-ուսումնական աւանդոյթներուն մասին: Անշուշտ, Հալէպի դասատան կրթական գրութիւնը հեռու էր հայ միջնադարեան ուսումնարաններու եւ համալսարաններու ընդհանուր բնոյթէն՝ եւ ուսումնակրթական աստիճանի եւ գիտական, մշակութային գործունէութեան առումով: Յաւօք, պահպանուած տարտամ տեղեկութիւնները, հնարաւորութիւն չեն ընձեռեր համակողմանիօրէն բացայայտել կրթական այս հաստատութեան բուն իսկ հանգամանքը, որոշարկել իրականացուող ուսումնառութեան համալիր ծրագիրը, որ կը կարօտի բնագրագիտական եւ աղբիւրագիտական առանձին ուսումնասիրութեան: Այդուհանդերձ, հալէպեան դպրոցէն մեզի հասած գրչագիր աղբիւրներուն մէջ պարփակուած եզր-հասկացութիւնները, կեդրոնին վերաբերող բացառիկ արժէք ներկայացնող վկայութիւններն ու ընդհանրացումները իրողական կորիզ մը կը ստեղծեն, որուն հիման վրայ կարելի է որոշ եզրայանգումներ կատարել:

Կարելի է ըսել, թէ գործ ունինք միջնադարեան բաւական աշխոյժ, կենսունակ եւ կանոնաւոր ուսումնարանի մը հետ, ուր ուսանողները հմտութիւն ձեռք կը բերէին տեսական եւ գործնական գիտութիւններու, այլեւ ներքին եւ արտաքին ուսմանց մէջ: Պահպանուած ձեռագրական աղբիւրները կը յուշեն, որ դպրատան մէջ կը գործէին ինչպէս աստուածաբանական, նոյնպէս ազատ արուեստից լսարաններ: Այստեղ կը դասաւանդուէին քերականութիւն, ուսողութիւն (թուաբանութիւն), փիլիսոփայութիւն, ինչպէս նաեւ՝ աստղագիտութիւն, տոմարագիտութիւն, երկրաչափութիւն, երաժշտութիւն եւ այլ նիւթեր:

Կրթական այս համալիրին մասին յստակ գաղափար մը կու տան այստեղ օրինակուած ձեռագիրները: Հալէպի գրչագրական ժառանգութեան մէջ կարելոր թիւ կը կազմեն այն ձեռագիրները, որոնք գրուած են յատկապէս դասատան ուսուցիչ-վարդապետներու խնդրանքով: Ասոնք ընդհանրապէս որպէս դասագիրք գործածուած են, եւ մեծ մասամբ դասատուութեան նպատակով կատարուած ընդօրինակութիւններ են: Նաեւ այն հանգամանքը, որ այստեղ

օրինակուած են մեծ թիւով մեկնողական եւ աստուածաբանական երկեր, գիտական եւ ուսումնական տարբեր ասպարէզներու վերաբերող ձեռագիրներ, նոյնպէս կը վկայէ դասատան գիտա-ուսումնական բնոյթին մասին: Այս շարքին կը պատկանի Գրիգոր Աստուածաբանի ճառերը պարունակող Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի թիւ 794 ձեռագիրը, գրուած Պետրոս Կարկառեցիին համար, իր եղբորորդի Յովհաննէս վարդապետին գրչով: Վստահաբար այս ձեռագրին վրայ դասաւանդած է Պետրոս Կարկառեցի՝ Հալէպի դասատան իր աշակերտներուն: Ահա սիրուն յիշատակարանն անոր. «Դարձեալ ընդ սուսա յիշեսջի՛ գվարդապետն իմ զհեզն եւ զխոնարհն, զբաջն եւ զարին, զբանիբունն եւ Հոգոյ Սրբոյ զտունն, յորչորջեալ Վիմին Հաւատոյ անուամբ (Պետրոս Կարկառեցի): Եւ զսուրա երկու աշակերտքս. որ եւ ի մանկութենէ հետեւեալ սորին առաքինաւք բառուցն, յորչորջեալք անուամբք Սրբոյ Առաքելոյն Թումայի, եւ կենսատու Սբ. Խաչին՝ Տէր Թումա, որ եւ հմուտ լեալ տառից սրբոց, Տէր Խաչատուր քաջ երաժիշտս քաղցրաձայն եւ համեղաբարբառ: Յետ սոցա յիշեսջի՛ յետնեալս ամենուց զգձող տառիս՝ Յոհաննէս պիտակ անուն: Զի եւ դո՛ւք յիշեալ լիջի՛ ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ որ է աւրհնեալ, ամէն»¹⁷:

Հոս կ'ուզենք փակագիծ մը բանալ նաեւ դասատան ուսումնա-կրթական ներքին կեանքին վերաբերեալ: Ինչպէս հայկական այլ կրթական կեդրոններուն մէջ, այստեղ նոյնպէս ընդունուած ծրագրի լրիւ իւրացումը կը ստանար պաշտօնական ձեւակերպում, որ կը հաստատէր թեկնածուին «վարդապետական գաւազան»ի հասնիրը: Հալէպի գրչագրական աղբիւրներուն մէջ յաճախակի հանդիպող «վարդապետական գաւազան», «էառ գաւազանն» անուանարկումները լոյս կը սփռեն կրթական կանոնաւոր համալիրի մը վրայ, ուր ընթացաւարտները կը տիրանային «վարդապետական աստիճանի»:

Իմաստասէր, փիլիսոփայ, աստուածաբան ուսուցիչներու, ըրբունիներու եւ ըրբունապետերու, «քաջ հոնետոր», «քաջ երաժիշտ» վարդապետներու, այլեւ «վարպետաց վարպետ»ներու ներկայութիւնը դասատունէն ներս, հաստատումն է այն բանին, որ այստեղ գործի լծուած էին ժամանակի առումով իմաստութեան եւ գիտութեան բարձր աստիճանի հասած հոգեւոր գործիչներ, որոնք կը գլխաւորէին ուսումնական այս հաստատութիւնը:

Ի դէպ, ձեռագիրներուն մէջ պահպանուած յիշատակարաններն ու յիշատակագրութիւնները ցոյց կու տան, որ դասատան վարդապետներն ու ըրբու-

¹⁷ Մայր Յուցակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ., էջ 251: Յատկանշական է, որ այս գրչագիրին նախագաղափար օրինակը եղած է այն ձեռագիրը, որ Ներսէս Շնորհալի գնած է Կիլիկիոյ հայ վանքերը կործանած «անօրէն» յոյներէն (1134-1143): Նաեւ կը յիշուի, թէ այս ձեռագիրին վրայ Շնորհալի դաս տուած է իր եղբորորդոյն՝ Գրիգոր Տղայի: Տե՛ս՝ Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Բարգէն Ա. Կիւլէսէրեան, Անթիլիաս-Վիբանան, 1939, էջ 253:

նրները ո՛չ միայն կը ղեկավարէին, կը կազմակերպէին եւ կը դասախօսէին դասատան մէջ, այլեւ իրենք էին գրչութիւնը, ձեռագրական արուեստը ծաւալողներն ու զարգացնողները: Յատկանշական է, որ անոնք, բարձրաստիճան այդ հոգեւորականները, աշխոյժ մասնակցութիւն ունեցած են գրչատան բոլոր աշխատանքներուն, մինչեւ իսկ կաթողիկոսներ մերթ հանդէս կու գան իբրեւ գրիչ, պատուիրատու եւ ստացող, նաեւ կազմող ու նորոգող: Այս առումով յիշատակելի են Հալէպ գործած եռեակ կաթողիկոսները՝ Ազարիա Զուղայեցի, Պետրոս Կարկառեցի եւ Յովհաննէս Անթէպցի:

Այժմ տեսնենք, թէ ձեռագրական ինչպիսի հաւաքում մը կը պարզէ Հալէպի գրչակեդրոնը: Մեզի հասած հալէպեան գրչագիրներուն համեմատական բնութագիրը ցոյց կու տայ, որ տեղւոյն գրչատան մէջ օրինակուած ձեռագիրներուն մեծամասնութիւնը Աստուածաշունչ մատեաններ են եւ ծիսական երկեր՝ Յայսմաւուրք, Շարակնոց, Ճաշոց, Մաշտոց, Ժամագիրք: Եւ այս պատահական չէ, եթէ նկատի ունենանք, որ միջին դարերուն աւելի մեծ արժէք կը տրուէր Ս. Գրային եւ ծիսական ձեռագիրներուն, մանաւանդ որ անոնք կ'օրինակուէին գործնական նպատակներով եւ կոչուած էին գերազանցապէս կրօնական-ծիսական արարողութիւններ կատարելու: Նոյն համեմատութիւնը կարելի է տեսնել նաեւ ժողովածուներու պարագային: Յատկանշական է, որ հալէպեան ձեռագրական ժառանգութեան մէջ նկատառելի թիւ կը կազմեն ժողովածու մատեանները, մեծ մասամբ մեկնողական եւ գրական ժանրին պատկանող: Համեմատաբար աւելի փոքր թիւ կը կազմեն փիլիսոփայական, աստուածաբանական երկերը, որոնք, դատելով ընդհանուրէն, նոյն պահանջարկը չեն ունեցած քան ծիսական բնոյթի ձեռագիրները:

Յատկանշական կէտ մըն է նաեւ այն, որ հալէպեան գրչագիրները օրինակուած են Հալէպի մէջ օգտագործելու նպատակով, գլխաւորաբար եկեղեցականներու, գրիչներու անձնական գործածութեան համար, իսկ աւելի շատ՝ տեղւոյն եկեղեցիներուն նուիրաբերելու նպատակով: Ձեռագիրներուն մեծ մասին պատուիրատու-ստացողները կա՛մ հալէպցիներ են, կամ անոնք, որոնք ուղղակի առնչութիւն ունեցած են Հալէպի: Բաւական մեծ համեմատութիւն մը կը ներկայացնեն այն ձեռագիրները, որոնք ստեղծուած են Հալէպի մէջ՝ ոչ տեղացի գրիչներու կողմէ՝ հալէպցի պատուիրատուներու խնդրանքով: Քիչ չեն նաեւ այնպիսի ձեռագիրները, որոնք գրուած են այլեւայլ վայրերու մէջ (Ֆոնուզ, Զէյթուն, Մարաշ, Նոր Զուղա) հալէպահայ մեծատուններու պատուէրով: Ահա գողտրիկ յիշատակարան մը այդ մասին. «...Աւրդ գրեցաւ սա ձեռամբ մեղսամակարդ անիմաստ եւ փծուն գրչի Վասիլ սուտանուն եպիսկոպոսի, ի թվին Հայոց ի Ռևէ (1588), ...ի գեաղաբաղաբն ի Ֆրոնոս, ի դուռն Սբ. Կարապետին եւ Սբ. Նշանին...: Այլ եւ յիշեցիք ի Քրիստոս զմղտսի Շնհօռն եւ զմղտսի թարեխիման Սարգիսն, որ ստացան զտարեգիրքս յիշատակ ի Հալապ քաղաքն ի դուռն Սբ. Քառասունք եկեղեցոյն, յիշատակ ան-

շնջելի յամերամս ժամանակաց քանի որ Հալայ քաղաքն շէն կենա եւ Սբ. Եկեղեցիքն Աստուածածինն եւ Սբ. Քառասունքն անխախտ կենա...» (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 134)¹⁸:

Ինչպէս Հալէպի հայ եկեղեցիները, դասատուն-գրչատունը նոյնպէս մշտապէս վայելած է տեղւոյն հայ խոճաներուն, իշխանական տուներու եւ բարեսէր ժողովուրդին հովանաւորութիւնը: Բազմաթիւ գրչագիր յիշատակարաններ կը վկայեն Հալէպ հաստատուած ջողայեցի խոճաներու՝ մասնաւորաբար Պետրիկ եւ Սանոս Ձէլէպի եղբայրներուն Հալէպի եկեղեցիներուն գրչագիր շքեղ Աւետարաններ նուիրաբերելու մասին¹⁹: Առաւել ուշագրաւ են Ս. Քառասնցի վերաշինութեան առթիւ յիշատակագրութիւնները. «Փառք... եւ երկիրոյս իշխանս պարոն խոնա Սանոս Չալապի, որ արի եւ յաղթող է ի վերայ հակառակորդ թշնամեաց իւշիւն Քրիստոսի... ետես զՍբ. Աւետարանս եւ էառ զսա եւ եղ յիշատակ ի Ս. Քառասունք յեկեղեցիս ի քաղաքս Հալայ, զի իւր ձեռնորութեամբն եւ իւր անդրանիկ հարազատ եղբորն՝ պարոն խոնա Պետրոսին օգնականութեամբն շինեալ եւ նորոգեալ եղև Ս. Քառասունք ի թվին ՌԿԵ (1616)»²⁰:

Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնցի եկեղեցիներուն կից դպրատուն-գրչատան մէջ տքնած եւ ձեռագիրներ ընդօրինակած են բազմաթիւ գրիչներ, ծագող նկարիչներ, ուսուցիչ-վարդապետներ: Որպէսզի աւելի ամբողջական դառնայ պատկերը Հալէպի գրչատան, յօդուածի մը ընձեռած սահմաններուն մէջ, կ'անդրադառնանք դասատան եռանդը ապահոված քանի մը առաւել ակնառու գործիչներու:

Հալէպի մէջ գրչագրական փորձառութեան առաջին անուններէն է Մելքիսէթ կրօնաւորը: Իր մասին գիտենք միայն, որ կրթութիւնը ստացած է հօրեղբոր՝ Տէր Ստեփանոսի մօտ, որուն մասին կը գրէ. «բազում աշխատութեամբ ուսոյց զմեզ», նաեւ աշակերտած է Մկրտիչ վարդապետին, զոր կը յիշատակէ

¹⁸ Յուցակ Հալէպի, էջ 232:

¹⁹ Հալէպեան գրչագիրներու յիշատակարանները բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող սկզբնաղբիւրներ են ընդհանրապէս հայ ժողովուրդի պատմութեան, եւ մասնատրապէս գաղութի պատմութեան հարցերը լուսաբանելու առումով: Անոնց մեծ մասը ձեռագրի ստեղծման մասին տուեալներ հաղորդելէ զատ, արժէատու տեղեկութիւններ կը պարունակեն ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձութիւններու, դիմերու եւ դէպքերու վերաբերեալ, վկայութիւններ կը բերեն մահաւորածամերու, բնական աղէտներու, ինչպէս նաեւ Հալէպի մէջ ոչ մահաւորական ժողովուրդներու կեանքի պայմաններուն, իրաւագործ վիճակին, անօրինութիւններուն ու ծանր հարկերուն մասին: Հալէպեան ձեռագիրներու մէկէ աւելի յիշատակարաններ, պատկերատու տեղեկութիւններ կը հաղորդեն Լէնկ Քիմոսի Հալէպի վրայ արշաւելու եւ ատելու մասին: Առաւել հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն ճալալիական շարժման մասին վկայութիւնները, որուն զոհ դարձած քաղաքներէն են Հալէպն ու Շամիր (Գամասկոս):

²⁰ Հայերէն Ձեռագրերի ժէ. դարի Յիշատակարաններ (1601-1620 թ.թ.), հ. Ա., կազմեցին՝ Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1974, էջ 585:

որպէս «ուսուցչին իմոյ»: Հալէպի գրչակեդրոնէն մեզի հասած վաղ շրջանի ձեռագիրներէն է 1476ին²¹ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ Մելքիսէթ կրօնաւորի օրինակած Աւետարանը (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 48)²², որ «սքանչելի արուեստով» ծաղկած է նշանաւոր մանրանկարիչ Կարապետ Բերկրեցիին: Վերջինս հաւանաբար դէպի Երուսաղէմ ճամբուն վրայ, ժամանակ մը Հալէպ մնացած եւ ծաղկած է այս ընտիր Աւետարանը: Ձեռագրին ստացողն է Հալէպի տանուտէր պարոն Ֆարաճը: Մելքիսէթ գրիչէն մեզի հասած է նաեւ Յայսմաւուրը մը (Հալէպի մասնաւորաց, Ձեռ. թիւ 45): Թէեւ ձեռագրին մէջ գրչութեան վայրին եւ թուականին մասին տեղեկութիւններ չեն պահպանուած, սակայն հոն յիշուած անուններն ու այլ տուեալներ հիմք կու տան հաստատելու, թէ ան կը պատկանի Մելքիսէթ գրչին. «Նաեւ ինձ մեղուցեալ գրչին Մելքիսէթ սուտանուն արեղային, եւ ծնաւագն իմոց հօրն իմոյ Ղազարին եւ մօրն իմոյ Ոսկեհատին, եւ հօրեղբօրն իմոյ Ստեփանոս արեղային, որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զմեզ...», իսկ իր ուսուցիչ Մկրտիչ վարդապետը կը յիշէ որպէս նահատակ²³:

Հալէպի ձեռագրատան նշանաւոր վարպետներէն է Վահան Զէյթունցիին. կը յիշուի՝ «Ֆաջ քարաուղար, գրչապետ» տիտղոսներով: Կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, հօրեղբօր՝ Մկրտիչ քահանային քով, որ ուշիմ եւ օժտուած պատանին կը ներկայացնէ Զէյթունի առաջնորդ Ղուկաս բաբունապետին, որն ալ իր կարգին կը յանձնարարէ իր եղբօր՝ նշանաւոր Մարկոս Կեղեցիին: Գրչութեան արուեստին իբր ուսուցիչ ունեցած է վարպետ գրիչ Սարգիս Խիզանցիին՝ «Եւս առաւել Տէր Սարգիս վարպետին Հեզանցոյ՝ այսմ արուեստի ուսուցողի»: Ձեռագիրներ ընդօրինակած է Զէյթունի եւ Հալէպի մէջ: 1580ին Հալէպի, մասամբ նաեւ Զէյթունի մէջ կը գրէ եւ կը ծաղկէ Հալէպի հաւաքածոյի ընտիր ձեռագիրներէն մին՝ թիւ 16 Աւետարանը: Վահան Զէյթունցիէն ունինք եւս երկու ձեռագիրներ: 1590ին Զէյթունի մէջ գրչագրուած Շարակնոց մը եւ ենթադրաբար Հալէպ գրուած Լուծմունք Մեկնութեան Յոբայ՝ 1593ին, որուն առաջին կէսը միայն գործն է Վահան Զէյթունցիին, իսկ երկրորդ կէսին գրիչն է Յովսէփ քահանան: Ստացողն է Ազարիա Ջուղայեցի կաթողիկոսը (Ղալաթիա, Ձեռ. թիւ 132)²⁴: Թէեւ գրչութեան վայրը ձեռագրին մէջ չի յիշուիր, սակայն թէ՛ զոյգ գրիչները, թէ՛ Ազարիա կաթողիկոսը այդ միջոցին Հալէպ կը գտնուէին, ուստի պէտք է ենթադրել, թէ ձեռագիրը Հալէպ գրուած է: Վահան քահանայ

²¹ Արտաւագո Արք. Սիրմէեան իր կազմած ցուցակին մէջ, այս ձեռագրին գրչութեան թուականը սխալմամբ 1476 կը նշէ: Մինչ յիշատակարանին մէջ նշուած ԶԻԷ՝ն՝ կը համընթ 1478 եւ ոչ՝ 1476:

²² Յուցակ Հալէպի, էջ 94-97:

²³ Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու Մասնատրաց, հ. Բ., կազմեց՝ Արտաւագո Արք. Սիրմէեան, Հալէպ, 1936, էջ 135:

²⁴ Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի Հայոց, կազմեց՝ Բարգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս (Կիւլեսէրեան), Անթիլիաս, 1961, էջ 818-820:

1596ին Ձէյթունի մէջ կը գրէ եւ կը ծաղկէ Հալէպի թիւ 10 Աւետարանը: Իսկ 1615ին կը ստանայ եւ կը կազմէ 1338ին օրինակուած Խազգիրքը (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 8570), ուր կը թողու հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Վերջի ստացող յայսմիկ տառիս,
Տարտամ յոգիս եւ եղկելիս,
Ո՛վ տեսանալո՞ք լուսագարդիս,
Յիշման առնէ՞ գիս արժանիս:
...Վահան կազմող ձեր ծառայիս»²⁵:

Վահան Ձէյթունցիին երկու որդիները նոյնպէս գրիչներն են՝ Գրիգոր եւ Պրոխորոն: Ասոնք Ձէյթունի մէջ կ'օրինակեն Ղուկաս վարդապետի (Լոռեցի) Քարոզգիրքը. «Ես առաւել զմեղաց տէր գրչակս որ ամենայն մարդոյ կոխան լինելոյ արժան է, Պրոխորոն Սարկաւագէ եւ իմ աչաց լոյս առաւելաշնորհ Տէր Գրիգոր Աբեղայի եւ իմ հարսն Տէր Վահան ծաղկաւ ձերացեալ, հոգով իմաստացեալ, մարմնով զուարեացեալ, եւ երթարփեան շնորհաւ լցեալ վարպետի...» (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 631, Ժէ. դարու առաջին կէս)²⁶: Վահան Ձէյթունցիի աշակերտներէն կը յիշուին՝ Յոհան, Խաչատուր քահանայ, Տէր Մանուկ գրիչները: 1596ին Ձէյթունի մէջ ընդօրինակուած ներսէս Շնորհալիի Մեկնութիւն Մատթէոսի ձեռագրին (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 3179) գրիչը՝ Խաչատուր քահանայ, ինքնակենսագրական բնոյթի որոշ տեղեկութիւններ հարդորդելէ ետք, շարունակութեան մէջ կը գրէ. «...եւ դարձեալ գերեսս ի գետինն դնել առաջի քո, տէր իմ հոգեւոր, որ յիշես ի մաքրափայլ սուրբ աղօթքս քո, զուսուցիչն իմ գտէր Վահան քաջ վարպետն իմ, որ է հոգեւոր հայրն իմ, որ բազում աշխատանք կրեաց վասն մեղաւորիս»²⁷: Կը յիշէ գինք նաեւ Յակոբիկ գրիչը (Ձէյթունցի)՝ 1600ին Սեբաստիոյ մէջ օրինակած ձեռագրի մը մէջ. «որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զիս անարժանս»²⁸:

Ժէ. դարու սկիզբը Հալէպի դասատան առաջնորդող դէմքերէն է Վասիլ վարպետը: Աշակերտները երախտապարտ հոգիով կը յիշեն «Քաջ քարտուղար, երաժիշտ վարպետը, որ Ֆոնուզի (Ձէյթուն) դպրոցի ներկայացուցիչներէն էր եւ միջոց մը ղեկավարած է Հալէպի գրչատունը: Սիմէոն Լեհացի իր ուղեգրութեան մէջ կը յիշէ՝ «Եւ լաւ վարպետ մի», որ անկասկած Վասիլ վարդապետն է: Իրեն աշակերտ ունեցած է Հալէպի գրչատան բազմարդին գրիչներէն՝ Ղազար Ֆոնուզցին, որ իր բոլոր գրչագիրներուն մէջ կը յիշէ իր ուսուցիչը՝ նոյնիսկ խոր ձերութեան օրօք. «զհոգեւոր հայր ուսուցիչն իմ ըզքաջ քարտուղարն

²⁵ Յիշատակարաններ, հ. Ա., էջ 556:

²⁶ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ., էջ 42:

²⁷ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Թ., կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1979, էջ 453:

²⁸ Նախկին Անտոնեան Միաբանութեան Մատենադարան, այժմու վայրը անյայտ: Տէն՝ «Բազմավէպ», 1979, քիւ 3-4, էջ 334:

զՎասիլ եպիսկոպոսը», կամ «յիշեցիք ի վերննթաց յաղօթս ձեր, զանարժան Ղազարս, եւ զուսուցիչն իմ՝ զտէր Վասիլ վարպետն, եւ զՅակոբ քաջ քարտուղարն, եւ որ բազում աշխատութեամբ աշխատեցան յուսուցանելն զանարժանս» (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 56)²⁹:

Վերն արդէն նկատեցինք, որ Հալէպի դպրատունը իբրեւ գիտութեան եւ կրթութեան կեդրոն լայն ըմբռնումով կը կազմակերպուի յատկապէս Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ժամանակաւորապէս Հալէպ հաստատուելէն ետք: Հալէպ խարսխած կաթողիկոսները, անոնց հետ նաեւ գիտնական բաբունիներն ու վարդապետները, իրենք էին գրչութեան գործը կազմակերպողներն ու քաջալերողները: Եւ իրօք, Հալէպի դպրոցը վերելքի բացառիկ շրջան մը կը թեւակոխէ ժՁ.ժէ. դարերու սահմանագլխուն Ազարիա Ջուղայեցի եւ Պետրոս Կարկառեցի ուսումնապետ կաթողիկոսներուն օրօք, վայելելով անոնց անմիջական հոգածութիւնն ու մասնակցութիւնը Հալէպի մէջ ծաւալած կրթական, մշակութային գործունէութեան:

Առաջինը չենք կրնար չիշել՝ «քաջ քարունապետ» եւ «տիեզերալոյս վարդապետ» Ազարիա Ջուղայեցին (1584-1601), որ 17 տարի (1591-1592 ընդմիջումով) վարած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը՝ աթոռանիստ ընելով Հալէպը, նաեւ ղեկավարած է տեղւոյն դասատունն ու լայն ծաւալ ստացած գրչութեան գործը: Դարանաղցի Ազարիայի մասին կ'ըսէ թէ կաթողիկոս օծուելէն ետք ալ չէ դադրած «ի քարոզութենէ եւ ի դասասացութեանց ի վարժելոյ զբազմութիւն աշակերտացն»³⁰: Իր հասցուցած աշակերտներուն մեծ մասը՝ հոշակաւորք եւ պերճականք, հետագային հոգեւոր-կրթական փայլուն գործունէութիւն կը ծաւալեն հայաշատ կեդրոններու մէջ: Ջուղայեցիի աշակերտն ու յաջորդը՝ Յովհաննէս Անթէպցի, Ս. Յակոբեանց Մատենադարանին թիւ 516 ձեռագրի յիշատակարանին մէջ կը գրէ. «...յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղարսս ձեր զհոգեւոր հայրն մեր եւ զլուսատուն հոգւոց մերոյ՝ զվերադիտողն Հայոց զՏէր Տէր Ազարիա», որ ապա՝ Ազարիայի մահուան առիթով կ'ըսէ. «Եւ խաւար կալաւ զտունս Հայոց»:

Յիշատակելի են երուսաղէմի պարտքերու վճարման առթիւ Ազարիա Ջուղայեցիի կազմակերպած ազգային հանգանակութիւնը, ինչպէս նաեւ իր խիզախ յարաբերութիւնը Հռոմի հետ, նոր Տոմարի հեղինակ Գրիգոր ԺԳ. քահանայապետի (1572-1585) օրով: Այս յարաբերութեան մասին բնագիր մը պահպանուած է Վատիկանի մատենադարանին մէջ՝ Դաւանութիւն հաւատոյ Ազարիա կաթողիկոսի³¹: Իրմէ ունինք նաեւ Մեկնութիւն Քերականութեան Յով-

²⁹ Յուցակ Հալէպի, էջ 122:

³⁰ Գրիգոր Վարդապետ Կամախեցի կամ Դարանաղցի, ժամանակագրութիւն, աշխատասիրութեամբ՝ Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի, Երուսաղէմ, 1915, էջ 319:

³¹ Պապեան Աղեմաճըր, Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս, Վիեննա, 1878, էջ 302-308:

հաննու Ծործորեցոյ գիրքը (Երուսաղէմ, նախկին թիւ 1219)³²: Իրեն կը վերագրուին նաեւ քանի մը տաղեր եւ հանելուկներ: Վախճանած է Հալէպ 1601ին եւ թաղուած է Ս. Քառասնից Մանկանց մատրան մէջ:

Նոյն այս շրջանին Հալէպի դասատան առաջնորդող դէմքերէն է «Երաժիշտ եւ բարձրաբարբառ քառոց տիեզերաց, քաջ եւ անյաղթ փիլիսոփայ» Յովհաննէս Անթէպցի «բանասէր վարդապետ»ը, (այսպէ՛ս Յովհաննէս Գ. Անթէպցի Կաթողիկոս Կիլիկիոյ (1602-1621): Կրթութիւնը ստացած է հաւանաբար Սիս, այսպէ՛ս Հալէպ, աշակերտելով Ազարիա Զուղայեցիին: Զեռագրական աղբիւրներու մէջ կը յիշատակուի որպէս գրիչ, պատուիրատու եւ ստացող, նաեւ կազմող ու նորոգող շատ մը ձեռագիրներու: Հասցուցած է աշակերտներու աստղաբոյլ մը՝ Խաչատուր Զէյթունցի, Ղազար քահանայ, Պետրոս Կարկառեցի, Ներսէս Սեբաստացի (այսպէ՛ս Կաթողիկոս Կիլիկիոյ), Մեսրոպ Պուղտանցի եւ ուրիշներ: 1586ին, տակաւին արեղայ, կ'օրինակէ Գրիգոր Նարեկացիի Մեկնութիւն Երգոց երգոյնը (Երուսաղէմ, Զեռ. թիւ 958)³³:

1601ին Հալէպի մէջ ստացած եւ նորոգած է Եսայի եւ Թուղթ Պաղոսի 1356 թուագիր ձեռագիրը (Վիեննա, Զեռ. թիւ 113), ուր ձգած է հետեւեալ ինքնակենսագրական բնոյթի յիշատակարանը.

«Ընդ առաջին եւ ընդ զմիջին,
Ստացողաց այս սուրբ տառի,
Եւ ինձ վերջի ստացողի,
Եւ նորոգողի այս սուրբ կտակի,
Ինձ Յովհաննու բանասիրի:
Եւ սոսկ անուամբ վարդապետի,
Որ ըստ ծննդեանս իմ անթպցի,
Սնմամբ վարժմամբ կիլիկեցի,
Արքայանիստ մեծ աթոռի,
Աստուածապահ Սիս քաղաքի:
Քսան եւ մին յոբէլիմին
Հազար Ծ (1601) թուականին,
Շնորհօք յաշոյն աստուածային,
Կաթողիկոս յայսմ նահանգին,
Զձեզ աղաչեմ...»³⁴:

³² Ըստ Բարգէն Ա. կաթողիկոսի, այս գիրքէն օրինակ մը կը պահուէր Երուսաղէմի Մատենադարանը, որ սակայն փայփայած ըլլալով, հանուած է մայր ցուցակէն:

³³ Մայր Յուցակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ., կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1968, էջ 513:

³⁴ Յուցակ Հայերէն Զեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա., կազմեց՝ Հ. Յակոբբոս Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 394:

1618ին կը նորոգէ եւ կը կազմէ 1325ին Սիս գրուած *Խորհրդածուրիւն*՝ Ներսէսի Լամբրոնացոյ ձեռագիրը (Վատիկան, Հայ. Ձեռ. Թիւ 84)³⁵:

Ազարիա կաթողիկոսի մահէն յետոյ, Հալէպի դասատունը կը գլխաւորէ «*քաջ հռետոր եւ բարուն*» Պետրոս Կարկառեցին, որ իբրեւ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ եօթը տարի Հալէպ կը նստի (1601-1608), կաթողիկոս ընտրուելով հալէպահայոց կողմէ, մինչ Յովհաննէս Անթէպցի կաթողիկոս՝ Սիս կը նստէր³⁶: Պետրոս Կարկառեցի ծնած է Կարկառ՝ 1552ին: Սրապիոն Ուռհայեցիի (ապա՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց՝ Գրիգոր ԺԳ.), հետ միասին աշակերտած է Ղուկաս Կեղեցիին, եւ «արժանատրի քաջապետութեան, հայրապետական եւ եպիսկոպոսական աստիճանի...», եւ գերիմաստ վերիշխանութեան վարդապետական շնորհի, առնու գաւազան եւ հրաման դաս տալոյ՝ ի Տէր Ղուկաս Վրդ.էն իւրմէ, ՌՎԳ (1585)³⁷:

Հալէպի դասատունը նոր փայլք մը կը ստանայ «մեծ եւ աւագ վարդապետն» Պետրոս Կարկառեցիի օրօք: Գրիգոր Դարանաղցոյ ժամանակագրութենէն, ինչպէս նաեւ իր աշակերտներէն՝ Քոթ կոչուած Կարապետ Վարդապետի Ներբողեանէն կը տեղեկանանք, որ Պետրոս Կարկառեցի քառասուն տարի նախ իբրեւ աշակերտ, ապա առաջնորդ եւ ուսուցիչ անցուցած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան սահմաններէն ներս՝ Կարկառի Ս. Տիմոթէոս վանքին մէջ: Պէտք է ենթադրել, որ Պետրոս Կարկառեցի Հալէպի մէջ կաթողիկոս օծուելէն յետոյ (1601), Կարկառի դպրոցը հոս փոխադրած է, ուր շարունակած է իր գործունէութիւնը մինչեւ իր կեանքի վերջը: Այս ենթադրութեան օգտին կը խօսի նաեւ այն փաստը, որ այս շրջանին իրերայաջորդ կարկառեցիներ կը վարեն ո՛չ միայն Հալէպի դասատան գործերը, այլեւ՝ առաջնորդական թեմը: Յիշատա-

³⁵ Evgenius Tisserant Codices Armeni Bybliothecae..., Հոռմ, 1927, էջ 184:

³⁶ Պատմագիրներէն ոմանք Պետրոս Կարկառեցին կը նկատեն հակաթոռ կաթողիկոս, իսկ ուրիշներ՝ կ'ընդունին կաթողիկոս իր նախորդներուն շարքին: Հալէպի գաղթօճախը իր զբաղեցուցած իւրաքանչեւ եւ կարեւոր դիրքով, դարձած էր ժԶ. դարու վերջերուն ծայր առած կաթողիկոսական պայքարի եւ երկպառակութիւններու հրապարակ: Ազարիա Ջուղայեցիի մահէն ետք (1601), Հալէպի մէջ՝ «*առանց հաւանութեան ստեցուց*», Կիլիկիոյ կաթողիկոս կ'ընտրուի Պետրոս Կարկառեցին: Դարանաղցի կը գրէ. «*Եւ հայրապետը հակառակ Յովհաննէսին հարկ եղին ի վերայ Պետրոսին եւ ստիպէին զնա լինել կաթողիկոս ասելով թէ՛ յանգ է քեզ եւ արժան լինել կաթողիկոս յանուն Սուրբ Յերուսաղէմայ, զի դու աւագ մեծ վարդապետ ես ի մեջ ամենայն հայոց եւ բազում աշակերտելոց հայր եւ Հալապս մերձ Յերուսաղէմայ եւ ամենայն հայոց դուռն է: ...եւ եղեն երկու բանակ եւ պառակտեցան ժողովուրդն, ոմանք ի Պետրոսն դարձան՝ Հալապս եղած հայքն, եւ այլ ամենայն աշխարհն կիլիկիացոց ի Յովհաննէս դարձան ...եւ հնազանդ եղեն նմա ասելով թէ՛ մեք մեր հայրենի աթոռ զՍիս գիտեմք եւ ոչ Հալապ» (Դարանաղցի, էջ 329-330): Այդպիսով, Կիլիկիոյ արքեպիսկոպոս կը նստին միաժամանակ երկու կաթողիկոսներ, երկուստեան եւ պայքարի դուռ բանալով Սոսոյ ենթակայ թեմերուն մէջ: Հաշտութիւնը կը կայանայ գրատու համաձայնագիրով մը, ըստ որում՝ երկու կաթողիկոսները պետք է վարէին իրենց կաթողիկոսական պաշտօնը՝ մինչեւ երկուսն էլ մեկուն վախճանիլը, որմէ ետք՝ վախճանողին տեղ նոր կաթողիկոս պետք չէ ընտրուել: 1608ին Պետրոս Կարկառեցիի մահէն յետոյ Սոսոյ միակ արքեպիսկոպոս կը մնայ Յովհաննէս Անթէպցիին:*

³⁷ Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց ի Թուրքիա, կազմեց՝ Պալեան Տրդատ, Կ. Պոլիս, 1892, էջ 22:

կելի է յատկապէս Հալէպի բանիբուն առաջնորդներէն՝ «Բաշ Եւ Բարունի վարդապետ» Յակոբ Կարկառեցիին, որ իր կարգին պատրաստած է բազում աշակերտներ:

Պետրոս Կարկառեցիին մասին դրուատանքով կ'արտայայտուի նաեւ Գրիգոր Դարանաղցի, երբ կը գրէ. «Այս Պետրոսս կարի յոյժ առաքինի էր եւ կարի հմուտ գոյով Հին եւ Նոր Կտակարանաց, նրբից եւ արտաբնոց, եւ ժիր էր ի աշակերտաց վարժումն եւ ի դաս ասելն, եւ շատ ժամանակ նստեալ կայր ի վանս Կարկառու, եւ ոչ ելանէր»: Դարանաղցի կը շարունակէ՝ գրելով, թէ ան մեծ համբաւ ունէր եւ «երբեմն յամբեցիք բոնութեամբ տանէին ի քաղաքն դաս ասել...: Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն Հայաստանեայս եւ փայլէր որպէս զարեգակն լուսաւոր ի մէնջ աստեղաց»³⁸: Դարանաղցիի վկայութեամբ՝ Պետրոս Կարկառեցի եւ Սրապիոն Ուռհայեցի զոչգ վարդապետները՝ մէկական ջահեր էին Միջագետքի հայոց համար³⁹:

Պետրոս Կարկառեցի հասցուցած է մեծ թիւով աշակերտներ, կ'ըսուի թէ՛ «տասից տուեալ է գաւազան»: Իր աշակերտներէն են՝ Կարապետ Թիւլանցի (Քօթ կոչուած), Գրիգոր Գանձակեցի (կոչուած է նաեւ՝ Ղափանցի), Խաչատուր Կարկառեցի, Ղազար Տարանդացի, Թուճա Կարկառեցի, Զաքարէ Վանեցի, Կիրակոս Տրապիզոնցի եւ ուրիշներ, ամէնքն ալ ուսուցիչ, վարիչ, առաջնորդ:

Աշակերտներէն մէկը յիշատակագրութիւն մը թողած է 1594ին Կարկառ գրուած Գիրք Սահմանացին մէջ. «...յիշեցէք զուսուցիչ զՏէր Պետրոս Վարդապետն, որ ի վերջին դառն ժամանակիս իբրեւ զնոր արուսեակ առաւաւտի երեւեալ փայլամբ յազգիս Հայոց»⁴⁰:

Պետրոս Կարկառեցի 1603ին Հալէպի մէջ նորոգել տուած է 1454 թուագրուած Շարակնոց մը, հետեւեալ յիշատակագրութեամբ.

«Ի վայելումն երածշտին,
Քաղցրանուագ պաշտեցողին,
Կարկառեց Տէր Խաչատրին,
Հեգահոգի կրանաւորին,
Որ է սնեալ յոտս մեծին,
Աստուածաբան Վարդապետին,
Կաթողիկոս Տէր Պետրոսին,
Որ աշխարհաւ Կարկառեցին»⁴¹:

Իրմէ մեզի հասած են նաեւ գեղարուեստական ոճով յօրինուած չափածոյ յիշատակարաններ: Յայտնի է իբրեւ բանաստեղծ, շարք մը ձեռագիրներու մէջ պահպանուած են բանաստեղծական կտորներ, մեծ մասամբ հոգեւոր բնոյթի՝

³⁸ Դարանաղցի, էջ 351-352:

³⁹ Նոյն, էջ 321:

⁴⁰ Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 254:

⁴¹ Յիշատակարաններ, հտր. Ա., էջ 121:

«Պետրոս կաթողիկոսէ ասացեալ»: Գեղարուեստական մեծ արժէք կը ներկայացնէ անոր գրչին պատկանող «Ողբ...»ը՝ Զուղայի կործանման մասին՝ «Վասն աւերման գիւղաբաղաբն ճուղայոյ...» (Երուսաղէմ, Զեռ. թիւ 794)⁴²: Պետրոս Կարկառեցի նոյնպէս վախճանած է Հալէպ՝ 1608ին, թաղուած է Ս. Քառասնից Մանկանց մատրան մէջ:

Վերջնոյս մահէն ետք, անոր կը յաջորդէ իր աշակերտ եւ «հոգեւոր գաւակ» Կարապետ Երզնկացի (Թիւաւանցի) «Քոթ» մականուանեալ: Մնունդով Երզնկայի Թիւն աւանէն, մանուկ տարիքին արեղայացած է, զոր «Քոթ կը կոչէին՝ ընդ ակամբ հայելով» կը գրէ Դարանաղցի: Նախ աշակերտած է Ղազար Վրդ. Երզնկացիին, որուն մահէն յետոյ, Հալէպ՝ Պետրոս Կարկառեցիին: 1608ին ուսուցիչին մահով խորապէս վշտացած Քոթ վարդապետ կը գրէ ընդարձակ ներբողեան մը՝ «առ ի թաղումն վարդապետին իւրոյ...» (Երուսաղէմ, Զեռ. թիւ 1042)⁴³: Իր աշակերտներէն կը յիշուին նաեւ Յովհաննէս Կարկառեցին եւ Յովսէփ Միայնակեացը:

Ժէ. դարու առաջին քառորդին Հալէպի դասատան մէջ կը փայլի մէկ ուրիշ ակնառու դէմք մը՝ «Էաջ Բարբունապետ եւ վարդապետ» Յովհաննէս Ուռնայեցիին: Ազգականն ու աշակերտն էր Սրապիոն Ուռնայեցիի: Վարած է Հալէպի առաջնորդական աթոռը, միաժամանակ ղեկավարած է տեղւոյն դասատունը՝ «Որ անձանձիր ուսուցանէ զամենայն աշակերտեալսն եւ հովուէ քարոզչութեամբ զտիեզերս ամենայն»: Նոյն այս Յովհաննէս Ուռնայեցիին է, որ հանդիպած Սիմէոն Լեհացի 1616ին Հալէպի մէջ, եւ կ'ակնարկէ իր ուղեգրութեան մէջ:

Գրիգոր Դարանաղցի, որ երկու անգամ հանդիպած է Յովհաննէս վարդապետին, ուշագրաւ մանրամասներ կը հաղորդէ անոր մասին. «Եւ աշակերտ մի այլ Յովհաննէս անուն վարդապետ՝ իրիցի որդի յՈւրհա քաղաքէն, որ ի յարբունս իմաստից հասուցեալ էր, բայց ոչ ժամանեաց գաւազանի եւ յետոյ ի Կեսարացոյն էառ գաւազանն, եւ շատ ժամանակ ի Հալէպ նստաւ եւ բնաւ ուրեմ ոչ կամեր գնալ...»⁴⁴: Դարանաղցի կը վկայէ, թէ Յովհաննէս Ուռնայեցի «լաւ աղէկ կատարեալ առաքինասիրութեամբն՝ տեսականաւ եւ գործնականաւ եւ զշատ ազգաց լեզու եւ զգիր գիտելովն, բայց սակաւ մի մեծամտութեան ախտից ունելով...»⁴⁵:

Կը յիշուի որպէս պատուիրատու եւ ստացող տասնեակ մը արժէքաւոր ձեռագիրներու: 1616ին Հալէպի մէջ կը ստանայ 1589ին Առաքել Գեղամացիի Կարնոյ մէջ օրինակած Մաշտոցը (Հալէպ, Զեռ. թիւ 84)⁴⁶: 1613ին «ի վայե-

⁴² Մայր Յուցակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ., էջ 251:

⁴³ Մայր Յուցակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հար. Գ., կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1969, էջ 59: Տես նաեւ՝ Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 266-277:

⁴⁴ Դարանաղցի, էջ 369:

⁴⁵ Նոյն, էջ 370:

⁴⁶ Յուցակ Հալէպի, էջ 167:

լումն անձին իւրոյ», գրիչ Ստեփանոս քահանան Ամիրի մէջ կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը, ուր կը ձգէ հետեւեալ յիշատակարանը. «Ի խնդրոյ Ուրհայեցի Յովհաննէս քահանայեանի եւ վարդապետի Եղեսիոյ քաղաքի վերադիտողի» (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 131)⁴⁷:

1615ին «ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Քառասնիցն», Թումայ երէց կ'օրինակէ ժողովածոյ կանոնաց եւ իրաւանց (Վիեննա, Ձեռ. թիւ 888) մատեանը, «Ի խնդրոյ հեզահոգի ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ արքեպիսկոպոսին Տէր Յովհաննէսին»: Ձեռագրին երկրորդ մասը հետագային 1626ին, դարձեալ՝ «Ի վայելումն ծերունի Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի...» կ'օրինակէ Հալէպի դասատան վարպետ գրիչներէն՝ Աստուածատուր Ուռհայեցիին⁴⁸:

Յովհաննէս Ուռհայեցի 1630ին հեռացած է արդէն Հալէպէն եւ կարգուած Տիրահանակերտի առաջնորդ՝ իբրեւ յաջորդ Բարսեղ Աղբակեցոյ, պահելով միաժամանակ Հալէպի առաջնորդութիւնը: Այս թուականին Նիկողոս գրիչը ի մայրաքաղաքն Ուռհա, «Ի յառաջնորդութեան յայսմ նահանգի քահանայի եւ արքեպիսկոպետի տեառն տէր Յովհաննէս քահանայեանի» կ'օրինակէ ժողովածու մատեան մը՝ «Ի վայելումն արքայէր անձին իւրոյ» (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 117): Իր աշակերտներէն է հաշատուր Գաղատացի կաթողիկոսը (Մինտէրճի): Վախճանած է 1642ին:

Յովհաննէս Ուռհայեցիի հետ գրեթէ միաժամանակ հալէպահայ հոգեւոր-մշակութային հորիզոնին վրայ կ'երեւի Յովհաննէս Անթէպցի կաթողիկոսի աշակերտ եւ «հոգեւոր ուղի»՝ հաշատուր Զէյթունցիին: Գրչութեամբ զբաղած է ծննդավայր Զէյթունի եւ Հալէպի մէջ: Վարած է Հալէպի հայոց առաջնորդութիւնը, նաեւ դասախօս է տեղւոյն դասատան: Ժամանակի յիշատակարաններուն մէջ կը յիշուի իբրեւ «Քաջ երաժիշտ եւ հոգեւոր, ժիր եւ արթուն դիտապետ»: 1604ին Զէյթունի մէջ աւարտին կը հասցնէ Մկրտիչ արքեպիսկոպետի անաւարտ մէկ Սաղմոսարանը (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 132), իսկ 1618ին Հալէպի մէջ իր հոգեւոր հայր եւ ուսուցիչ՝ Յովհաննէս Այնթապցիի խնդրանքով Ղազար Ֆոնուցցիի հետ կ'օրինակէ Մատենագրութիւնմ Ներսէս Լամբրոնացոյ (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 10509): Զինքը իր ուսուցիչը կը կոչէ Մելիտենցի Յովհաննէս քահանայ, որ 1633ին ի Հալէպ Շարակնոց մը կ'օրինակէ եւ կը խնդրէ յիշել՝ «զուսուցիչն իմ այսմ արուեստիս, որ բազում աշխատանս կրեաց ի վերա իմ վասն ուսուցանելոյ՝ զՏէր Խաչատուր եպիսկոպոսն Զերթունցիին» (Վիեննա, Ձեռ. թիւ 354)⁴⁹: Դարձեալ 1619ին Ղազար քահանայ կ'օրինակէ Սաղմոսարան մը Հալէպի եկեղեցիներու հովանոյն տակ «եւ ի քահանայապետու-

⁴⁷ Յուցակ Հալէպի, էջ 224:

⁴⁸ Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, Բ. Բ., կազմեց՝ Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 469-472:

⁴⁹ Յուցակ Վիեննայի, Բ. Ա., էջ 808:

քեանն մայրաքաղաքիս Հալպայ՝ Տէր Խաչատուր քաջ երաժիշտ վարդապետին» (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 56)⁵⁰:

Հալէպի դպրատան համբար հետզհետէ կը տարածուի անոր սահմաններէն դուրս. հոս կը հրաւիրուին գրչութեան, մանրանկարչութեան եւ գիտութիւններու մէջ հմուտ ուսուցիչներ: Հաւանաբար վարպետ Վասիլ եպիսկոպոսի ասպարէզէն քաշուելէն ետք, իբր մանրանկարչութեան ուսուցիչ կը հրաւիրուի Իսրայէլ Ամթեցին: Հալէպի դասատունը նոր, առաւել փայլուն հանգրուան մը կը թեւակոխէ Իսրայէլ Ամթեցիի գլխաւորութեամբ: Ամիգի դպրոցը ներկայացնող այս ծաղկող վարպետը բնական է, որ Հալէպի դասատան պիտի փոխանցէր Ամիգի մանրանկարչական դպրոցի լաւագոյն աւանդոյթները, որ շքեղօրէն արտայայտուած կը գտնենք Հալէպի այս շրջանի գրչութեան եւ մատենական նկարչութեան մէջ: Իսրայէլ Ամթեցի այնքան մեծ հռչակ վայելած է, որ գրիչներ իրենց յիշատակարաններուն մէջ չեն վարանիր նոյնիսկ Հալէպի դասատունը Իսրայէլ Ամթեցիի անունով կոչել: Իր աշակերտներէն Աւետիք գրիչը 1623ին օրինակուած ձեռագրի յիշատակարանին մէջ կը գրէ. «Գրեցաւ Պատմագիրքս ի թվին ՌՅԲ (1623), ի մայրաքաղաքն Հալպայ, ի դուռն Ս. Քառասնից եւ Ս. Աստուածածնին եկեղեցոյ, ի դասատունն Համթեցի վարպետ Իսրայէլին, ...Արդ՝ աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմա յընթեռնույ, յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր ...եւ զվարպետն իմ զԻսրայէլ, որ բազում ջանիւ եւ աշխատութեամբ աշխատեցաւ ի վերայ անպիտան ծառայիս եւ հասոյց գանաւ ժամս ի յայս շափ շնորհս» (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 1767)⁵¹:

Այս շրջանին Հալէպի գրչատունը առաւել արդիւնաւորուած է դրսեկ գրիչներու ծաւալած գործունէութեամբ: Նշանաւոր գրիչներու պատկառելի շարք մը Հալէպ այցելելով եւ ժամանակ մը հոն գործելով, յաւելեալ կենսունակութիւն հաղորդած են տեղւոյն գրչատան: Այս անուններու շարքին են Վարդան եւ Մկրտիչ Լեհացիները, որոնք դէպի Երուսաղէմ ուխտի ճանապարհին հանգրուանած են Հալէպի մէջ, եւ տեղւոյն մեծատուններու պատուէրով ձեռագիրներ ընդօրինակած են՝ ճանապարհի համար անհրաժեշտ պարէն ու ծախք ապահովելով: Վարդան Լեհացի 1624ին Հալէպի մէջ կ'օրինակէ այժմ Կոնստննի Բրիտանական Թանգարանը պահուող թիւ 22 Աւետարանը: Ձեռագրին ծաղկողն է Հալէպի դասատան վարպետ մանրանկարիչ Իսրայէլ Ամթեցին՝ «ծաղկեցաւ ձեռամբ Ամթեցիի Իսրայէլին, օգնականութեամբ դեռաբոյս Աւետիքին...»⁵²: Աւետարանի ստացողն է Խոճայ Սանոս Ձէլէպին, որ ստանալով գայն կը նուիրէ Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցոյն: Այս ձեռագրին, ինչպէս այլ գրչագիր մատենաներու պարագային ալ, կը տեսնենք, թէ գրիչներ ո՛չ միայն սերտօրէն հա-

⁵⁰ Զուցակ Հալէպի, էջ 122:

⁵¹ Հայերէն Ձեռագրերի ժե. դարի Յիշատակարաններ (1621-1640 թ.թ.), հ. Բ., կազմեցին՝ Վազգէն Յակոբեան, Աշոտ Յովհաննիսեան, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1978, էջ 90:

⁵² Նոյն, էջ 162:

մագործակցած են, այլև յաճախ իրարու օգնած են՝ կիսելով գրչութեան տքնագին աշխատանքը: Այսպիսով, տեղի ունեցած է նաև փորձի փոխանակում, ուսուցման իւրօրինակ գործընթաց:

Ինչպէս յայտնի կը դառնայ, Լեհացի հայրենակիցները 1625ին տակաւին Հալէպ են, ուր միասին կ'օրինակեն Հարանց Վարժը (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 23), հալէպահայ երեւելի խոճաներէն՝ Աքանդար Չէլէպիի պատուէրով: Ամբողջ ձեռագիրը ողողուած է վարպետօրէն ծաղկուած մանրանկարներով, ինչպէս նաև Մկրտիչ Լեհացիի գրչին պատկանող գեղեցիկ տաղաչափեալ յիշատակարաններով.

«Յիսուս Քրիստոս Հօր ճառագայթ,
Հայցմամբ հարանցս վարով հանդարտ,
գՊարոն Սանոսն իմաստագարդ,
եւ Սֆանտար Չալապին յաշխարհիս վարդ»⁵³:

Մկրտիչ Լեհացիին Հալէպի մէջ վերստին կը հանդիպինք 1635ին, ուր կ'օրինակէ Գրութիւնք Ներսէսի Շնորհալոյ գիրքը (Ձմմառ, Ձեռ. թիւ 500):

Հալէպի գրչատան այցելու գրիչներու շարքին կ'առանձնանայ նշանաւոր գրիչ եւ ծաղկող Ղազար Բաբերդցի: Երիտասարդ տարիքէն ստիպուած եղած է հեռանալ հայրենի Բաբերդէն ու հաստատուած է Լիմպերկ, ուր տիրացած է գրչութեան եւ ծաղկումի արուեստներուն: Ղազար Բաբերդցի գրչի եղեգը ձեռք առած շրջած ու գրչագիրներ օրինակած է Լեմպերկ, Լվով, Սուչավա, Կաֆա, Հալէպ եւ այլուր: Ամենայն հաւանականութեամբ Երուսաղէմ ուխտի ճանապարհին Ղազար Բաբերդցի շրջան մը Հալէպ մնալով գործած է տեղւոյն դպրատան մէջ, վայելելով հալէպահայ երեւելի իշխաններ՝ Պետիկ եւ Սանոս Չէլէպիներուն հովանաւորութիւնը: Այսպէս, 1612ին Ղազար Բաբերդցի Հալէպի մէջ կը գրէ ու կը ծաղկէ այժմ Երուսաղէմի թիւ 2625 շքեղագոյն Աւետարանը⁵⁴:

Ժէ. դարու առաջին կէսէն սկսեալ հալէպահայ գրչութեան արուեստն արդէն ի յայտ կը բերէ որոշ ինքնուրոյն եւ ինքնայատուկ դրսեւորումներ: Տեղւոյն դասատան մէջ ուսում առած եւ պատրաստուած գրիչներ կը շարունակեն իրենց ուսուցիչներուն գործը: Ժամանակի ընթացքին այստեղ կարեւոր թիւ կը կազմեն տարբեր տարիներու Հալէպ գաղթած՝ ո՛չ միայն «սնմամբ ու վարժմամբ», այլև «ծննդեամբ» եւ արդէն իրենք գիրենք «հալէպցի» յորշորջող գրիչներ: Հալէպի գրչատունը մեծ մասով տեղացի ուժերով կը համալրուի, հետեւեալ գրչութեան փորձառութիւնն ալ հետզհետէ աւելի տեղական նկարա-

⁵³ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա., կազմեց՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1966, էջ 117:

⁵⁴ Արծաթապատ, ակնակոտ շէղ կազմով, մանրանկարներով հարուստ այս Աւետարանը մէկն է այն 23 հայերէն ձեռագիրներէն, որ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի մատենադարանէն գողցուել էտմ, յայտնուած էր Լոնտոնի Սորպիզ անուղային կեդրոնին մէջ, որ յետոյ՝ 1967ին վերադարձուեցաւ իր նախկին տեղը:

գիր մը կը ստանայ: Դիտելի է, որ Հալէպի յատուկ մատենական նկարչութիւնը կը յատկանշուի թանձր գոյներով՝ մութ կապոյտի, մորեգոյնի, սրճագոյնի ու սեւի համադրութեամբ եւ ընդգծուած թաւ գիծերով:

Այսպէս, նախորդներուն գործը կը շարունակեն բազմաթիւ գրիչներ, վարպետ մանրանկարիչներ: Այս շրջանի ամենէն ակնառու դէմքը Հալէպի դարատան բազմաշխատ ուսուցիչներէն՝ Ղազար գրիչն է: Ղազար դպիր, ապա քահանայ իրեն ուսուցիչ ունեցած է Յակոբ եւ Վասիլ քաջ քարտուղարները: Աւելի քան քառասուն տարի Հալէպի մէջ զբաղած է գրչութեան գործով, օրինակելով բազմաթիւ ձեռագիրներ, որոնցմէ մեզի հասած են թիւով 15 ընտիր, վարպետ գրչի գրողմը կրող նմոյշներ: Ասոնցմէ 11ը մաս կը կազմէ Հալէպի ձեռագրաց հաւաքածոյին:

Ղազար գրչի վերաբերեալ հարկ է շեշտել ո՛չ միայն իր ձեռագրական բեղուն գործունէութիւնը, եւ ոչ իսկ բազմարդիւն ուսուցչի իր վաստակը, այլ աւելի շատ իր բացառիկ դերը Հալէպի գրչակեդրոնի յարատեւման ու հետագայ զարգացման առումով: Ղազար գրիչը փաստօրէն կը հանդիսանայ այն կապող օղակը, որ զիրար կը միացնէ Հալէպի գրչագրական փորձառութեան հին եւ նոր շրջանները: Նաեւ նշել պէտք է երկար ժամանակի վրայ իր տիրապետող ներկայութիւնը դասատան մէջ. այն տպաւորութիւնը կը ստեղծուի, թէ ան առանձինն վարած է դասատան գործերը, մէկ կողմէ՝ աշակերտներ պահելով ու հասցնելով, միւս կողմէ՝ ձեռագիրներ ընդօրինակելով: Միալած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, թէ մասամբ իրմով պայմանաւորուած է դասատան այդքան երկար յարատեւումն ու գրսեկ գրիչներու աշխոյժ մասնակցութիւնը տեղուոյն գրչագրական գործին:

Ղազար դպիր 1655ին՝ «ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Քառասնիցն» կ'օրինակէ Գրիգոր Տաթեւացիի Գիրք Հարցմանցը, ուր կը խնդրէ յիշել «գիտգետք հայր՝ ուսուցիչն իմ՝ ըզբաշ քարտուղարն՝ զՎասիլ եպիսկոպոսն, եւ գտէր Մարգարէ քահանայն, որ զիս զանաւթանս հանապազ կու կերակրէր ի գրելն գրոցս»⁵⁵: Ջարմանալի ճակատագիր ունեցած է այս ձեռագիրը: Ստեղծուած է Հալէպի մէջ, ապա ինչ-ինչ ճանապարհներով հասած է Սեբաստիա, ուրկէ 1929ին կրկին վերագարձած է Հալէպ, եւ ժամանակ մը հոն մնալէ ետք փոխադրուած է Երուսաղէմ: Այժմ կը պահուի Ս. Յակոբեանց վանքի մատենադարանին մէջ (Երուսաղէմ, Ձեռ. թիւ 3449): Գեղեցկօրէն ծաղկուած թանկարժէք այս ձեռագիրը, գրիչը ճոխացուցած է նաեւ շափածոյ յիշատակարաններով, երբեմն նաեւ ծածկագիր.

⁵⁵ Յուցակ Հալէպի եւ Անթիլիասի, հ. Բ., էջ 55: Հմմտ. Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա., էջ 396: Արտասազդ Արք. Միւսմէեան, որ նախքան Երուսաղէմ տեղափոխուիլը Հալէպի մէջ տեսած եւ նկարագրած է սոյն ձեռագիրը, հաւանաբար ծածկագիր թուականի սխալ ընթերցմամբ, գայն կը դնէ 1603 թուականի տակ, մինչ նորայր Արք. Պողարեան իր կազմած Երուսաղէմի ցուցակին մէջ գրչութեան թուականը կը նշէ 1655:

«...Ինձ ողորմել անարժանի,
 Ղազար յանուն տխմար գրչի,
 Որ ամենեւին չի արժանի
 Գրոց Հարցմանցս հնոյն եւ նորի:
 Ներելովն Աստուծոյ աւարտեցի,
 Տխեղձ մատամբ շարագրեցի,
 Ի թվականի Հայոց քանակի,
 Քառից կրկին հարիւր չափի,
 Քառի մի պարզ, երկ փսնեկի,
 Եւ ընդ նմին երկ հարիւրի»⁵⁶:

Ղազար գրիչ սովորական ընդօրինակող մը չէ եղած: Անոր թողած յիշատակարանները չեն սպառիր սոսկ գրչութեան վայրի, գրչի եւ ստացողի յիշատակումներով, այլ կը ներկայանան իբրեւ ինքնագիր տաղաչափեալ յօրինումներ:

Ղազարի գործը կը շարունակեն իր երեք որդիները՝ Մուրատ, Պաղտասար եւ Սարգիս: Ասոնցմէ ամենէն արդիւնաւորը՝ Մուրատ, նաեւ նկարիչ էր եւ ծաղկող, ծաղկած է թէ՛ իր, թէ՛ հօրը, եւ թէ՛ այլ գրիչներու ձեռագիրները: Մուրատ՝ ապա քահանայ կ'օծուի Մկրտիչ անունով: Մուրատ-Մկրտիչէն ունինք մօտ տասնեակ մը գրչագիրներ, որոնց մէջ ան կը յիշուի իբրեւ գրիչ եւ ծաղկող: Նաեւ յիշենք, որ Մկրտիչ քահանայի վրձնին պատկանող մէկէ աւելի սրբանկարներ մինչ օրս կը զարդարեն Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիին որմնասիւնները, որոնք յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն ո՛չ միայն եւ ո՛չ այնքան արուեստի տեսակէտէն, այլ իբրեւ հալէպեան գեղարուեստը ներկայացնող գործեր:

Հալէպահայ հոգեւոր մշակոյթի պատմութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ Սարգիս Բերիացին (Հալէպցի): Սարգիս Բերիացի ծնած, ստեղծագործած եւ իր կեանքի վերջալոյսին է հասած Հալէպի մէջ: Արհեստով եղած է ակնագործ, միեւնոյն ատեն ակնավաճառ՝ որ «զպատուական ակունս հարթէ եւ շինէ, այլ գնող եւ վաճառող սոցին»։ Նաեւ հմուտ էր տարբեր լեզուներու. «եւ էր կարի վարժ ի լեզուին Արապի, Օսմանցոց եւ Ֆռանկին. այլ եւ ծանօթ էր Հռոմի լեզուին եւ Ջնտի լեզուին»:

Սարգիս Բերիացիէն մեզի հասած են ոչ մեծ թիւով, սակայն գիտական մտքի ուսումնասիրման առումով արժէքաւոր աշխատութիւններ, որոնցմէ երկուքը՝ ինքնագիր:

Իր մասին ուշագրաւ մանրամասներ կը հաղորդէ Առաքել Դարիժեցի, որ 1635 թուականին՝ դէպի Երուսաղէմ ուխտագնացութեան ճանապարհին հանդիպած է Հալէպի մէջ: Դարիժեցի մեծ հիացումով կը խօսի Սարգիս երէցի

⁵⁶ Ցուցակ Հալէպի, էջ 57:

Վասն անուանց եւ որպիսութեանց պատուական ականց աշխատութեան մասին, որ ան գրի առած էր իր խնդրանքին համաձայն: Սարգիս քահանայի թանկագին քարերու ակնագիտական, բժշկական, հմայական, ախթարական եւ այլ յատկութիւններու մասին արժէքատր այս աշխատութիւնը Դարիժեցի ընդգրկած է իր պատմութեան մէջ, որուն շնորհիւ պահպանուած եւ մեզի հասած է այս եզակի երկը:

Նոյն 1635ին Սարգիս Բերիացին կը գտնենք Իզմիրի մէջ, ուր աւարտին կը հասցնէ Հալէպ սկսած ձեռագիր Բժշկարանի (հէքիմարան) մը օրինակումը, հետեւեալ յիշատակագրութեամբ. «...յիշեցեմ զարագրողն սորա զայս պատուական մինհանիս զԱմիրտովլաթն, որ բազում աշխատեւ է ի սա, եւ զգծող սորա զՀալապացի զՍարգիս Էրէցն, որ ի գրելն աշխատեցայ» (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 413):

Իրմէ ունինք արժէքատր աշխատութիւն մը եւս՝ Ծառգիւրբը: Պահպանուած է բնագիրէն գրիչ Խաչատուրի ընդօրինակած ձեռագիրը (Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 10768):

Նաեւ ունինք քանի մը բանաստեղծութիւններ եւ տաղեր, որոնք պահպանուած են ժամանակի ժողովածու մատեաններուն եւ տաղարաններուն մէջ:

Հալէպահայ գրիչներէն ամենէն երկարաշունչն ու բազմարգիւնը կը թուի ըլլալ Աստուածատուր Առահայեցին: Աշակերտած է Ստեփանոս սարկաւազ քարտուղարին եւ վարպետաց վարպետ՝ Ղազար քահանային, զորս երախտագիտութեամբ կը յիշէ գրիչը իր բոլոր յիշատակարաններուն մէջ: Գրեթէ իր ամբողջ կեանքը՝ աւելի քան 60 տարի Աստուածատուր գրիչ նուիրած է գրչութեան արուեստին: Այս բեղուն գրիչը եղած է նաեւ Հալէպի դասատան ժրջան ուսուցիչներէն: Աշակերտներէն մէկը զինք կը յիշատակէ որպէս՝ «զթագ պարծանաց իմոց եւ մանեակն ոսկի պարանոցի իմոյ զուսուցիչն իմ գտէր Աստուածատուր»: Անոր գրչագրական ժառանգութիւնը նոյնպէս պատկանելի է մօտ շորս տասնեակ ձեռագիր, բոլորն ալ գրուած Հալէպի մէջ՝ 1620-1680 տարիներուն: Ասոնցմէ 13ը կը պահուին Հալէպի մէջ, մնացածը՝ Երեւան, Երուսաղէմ, Վենետիկ, Վիեննա, Չամառ եւ այլուր:

Նոյն այս Աստուածատուրին գրչին կը պատկանի Հալէպի հաւաքածոյի ամենէն շքեղ գրչագիրներէն մէկը՝ 1632ին օրինակուած Հալէպի թիւ 1 մագաղաթեայ Աւետարանը: Ձեռագիրին պատուիրատուն եւ ստացողն է մեծահամբաւ Խոճա Պետիկը: Վերջինս այս իշխանական Աւետարանը պատուիրած է յատկապէս Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցիին նուիրաբերելու նպատակով, ուր եւ կը մնայ մինչեւ օրս: Ընտիր կազմով, 200է աւելի գունեղ սկզբնատառերու, խորաններու եւ լուսանցազարդերու շքեղ ծաղկեփունջ մը կը ներկայացնէ այս մատեանը, ուր կը տիրապետեն մութ կարմիրն ու մութ կապոյտը, առատ ոսկիի խորքի վրայ: Հակառակ յիշատակարաններու առկայութեան, ձեռագրին մէջ կը պակսի ծաղկոզին անունը, բայց դատելով վարպետ ծաղկոզի կատարողական բարձր արուեստէն, ինչպէս նաեւ կարգ մը ոճական առանձնայատկու-

թիւններէն, պէտք է ենթադրել, թէ ան գործն է Իւրայէլ Ամթեցիի, որ ինչպէս նշուեցաւ, այդ շրջանին Հալէպի դասատան վարիչն էր⁵⁷:

Աստուածատուր գրիչը կը յիշատակուի նաեւ որպէս ձեռագիր ստացող, նորոգող եւ կազմող: Իրմէ մեզի հասած են նաեւ տաղաշափեալ յիշատակարաններ, ոտանաւորներ. բանասէր ուսումնասիրողներու յատուկ ուշադրութեան արժանացած են իր գրչին պատկանող հանելուկները:

Մէկ ուրիշ՝ Աստուածատուր մը (Ապտուլահ) Մարտինցի, կրթութիւնը ստացած է հաւանաբար Ամիր: Ձեռագիրներ ընդօրինակած է Հալէպ եւ Երուսաղէմ: Իրմէ մեզի հասած են թիւով չորս ձեռագիրներ, որոնցմէ երկուքը գրուած են Հալէպ: Աստուածատուր Մարտինցի անուան կը կապուի Հալէպի հաւաքածոյի գարգը հանդիսացող՝ Օշին Հայակիրիկեան թագաւորի սեփականութիւնը եղող մագաղաթեայ ժամագիրքը (Հալէպ, Ձեռ. թիւ 6), գրուած 1319ին՝ Կիրիկիոյ վանքերէն մէկուն մէջ: Այս հագուագիւտ արքայական ձեռագիրը 1671ին Աստուածատուր Մարտինցի ազատելով նուիրաբերած է Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցոյն՝ ի յիշատակ իր ծնողաց եւ զաւակաց հոգւոյն:

Հալէպահայ հոգեւոր-մշակութային ծաղկուն այս շրջանը, սակայն, աստիճանաբար կը սկսի խամրիլ ժէ. դարու երկրորդ կէսէն, մէկ կողմէ՝ երկրին ներքաղաքական փոփոխութիւններուն, միւս կողմէ՝ միջազգային վաճառականական ուղիներու վրայ Հալէպի դերի կարեւորութեան նուազումին հետեւանքով:

Երկրին քաղաքական եւ տնտեսական տեղաշարժերուն հետ, ծայր կ'առնեն իշխանական տուներու, հայ խոճայական դասին հալածանքներն ու նեղութիւնները, որուն հետեւանքով հայ վաճառականներն ու անոնց հետ նաեւ առեւտրա-արհեստաւորական բարձր խաւը կը սկսին հեռանալ Հալէպէն, ասպարէզը ձգելով մանր արհեստաւորական եւ պանդուխտ տարրերուն: Այս պայմաններուն մէջ, տեղւոյն դասատունն ալ զրկուելով իր հովանաւորներէն, տակաւ կը կորսնցնէ երբեմնի իր փայլքն ու համբաւը: Գրչատան երբեմնի բազմանդամ աշխոյժը կը կեդրոնանայ փոքրաթիւ տեղացի եւ այցելու գրիչներու ձեռքին:

Այդուհանդերձ, կրթութեան այս օճախը տակաւին երկար կը գոյատեւէ շարունակելով իր առաքելութիւնը գրչագրական եւ կրթական զոյգ թեւերու վրայ, եթէ ոչ նոյն թափով ու արդիւնաւէտութեամբ, ապա գէթ գաղութին կրթա-մշակութային կարիքները հոգալու չափով: Երբեմնի աշխոյժ ու կենսունակ կրթօճախը ինքն իր մէջ ամփոփուելով, կը վերածուի նախնական դպրոցի մը, ուր կ'ուսուցանէին մեծ մասամբ տեղւոյն քահանաները: Աւելորդ է նկատել, որ դասատան գիտա-ուսումնական ներուժն ալ հետզհետէ կը մարի: Սակայն, ինչպիսին ալ ըլլար դասատան կրթական աստիճանը, անոր գործունէու-

⁵⁷ Սոյն Աւետարանը այն հագուադէպ բախտատու ձեռագիրներէն է, որ իր ստեղծումէն ի վեր կը պահուի նոյն եկեղեցոյ մէջ, եւ եկեղեցական յատուկ օրերու, տօներու առիթով հանդիսաւորապէս կը դրուի նոյն եկեղեցոյ Ս. Պատարագի սեղանին եւ օրուան բոլոր Աւետարանները կ'ընթերցուին շոքահարիւրամեայ Աւետարանէն:

թեան գլխաւոր յատկանիշը կը մնար գրչագրական արտագրութիւնը, որ յարատեւած է ընդհուպ ժ.Ղ. դարու կէսերը:

Հալէպի դասատան վրայ այս ամփոփ ակնարկէն ետք, կրնանք որոշ ընդհանրացումներ կատարել: Պատմաքաղաքական եւ տնտեսական նպաստաւոր պայմաններու առկայութեան, Հալէպի հայոց գոյգ եկեղեցիներուն՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառանից Մանկանցին կից, ժ.Գ. դարէն սկսեալ կը կազմաւորուի գրչութեան ուրոյն օճախ մը, որ միջնադարուն կը նշանաւորուի իբրեւ ուսումնական կեդրոն:

Գրչութեան այս դարբնոցը մեծ ծաղկում կ'ապրի ժ.Է.-ժ.Ը. դարերուն՝ ինչպէս ներքին, այնպէս ալ արտաքին շարք մը հանգամանքներու բերմամբ: Երեք հիմնական ազդակներ կը նախանշեն անոր վերելքի շրջանը: Առաջինը՝ Հալէպի միջազգային տարանցիկ առեւտուրի կեդրոն ըլլալն էր, ուր տիրապետող դիրքեր գրաւած էին հայ խոճաներն ու վաճառականները: Անոնք ո՛չ միայն կը կազմակերպէին ու կ'առաջնորդէին հայ համայնքին ներքին կեանքը, այլեւ լայն իմաստով իրենք էին հիմնական մղիչ ուժը՝ թելագրողները հալէպահայ իրականութեան մէջ գիտութեան, արուեստի ու արհեստներու աննախադէպ զարգացման: Հալէպի երեւելի խոճաները՝ ջուղահայեր մեծ մասամբ, միաժամանակ կապող օղակի դեր կը կատարէին հայաշխարհի ու հայկական գաղթավայրերու միջեւ, եւ յաճախ նիւթական ու բարոյական իրենց նպաստը կը բերէին ժամանակաշրջանի հայ ազգային-հասարակական կեանքը յուզող խնդիրներուն: Եւ երկրորդ՝ առաւել կարեւոր նախադրեալը Ստոյ Աթոռին ժամանակաւորապէս Հալէպ հաստատուիլն էր եւ հոգեւոր-մշակութային այն բացառիկ միջավայրը, ուր իրենց ճիգերը կեդրոնացուցին ժամանակի հայ մտքի ու մշակույթի շատ ու շատ ականաւոր դէմքեր: Եւ վերջապէս՝ պէտք չէ մոռնալ դէպի երուսազէմ ուխտագնացութեան ճամբուն վրայ Հալէպի դերն ու դիրքը, որ նոյնքան կարեւոր տեղ կը զբաղեցնէ գաղութի պատմութեան դարաւոր հոլովոյթին մէջ:

Այսպիսով, Հալէպի եւ հալէպահայութեան տնտեսական բարգաւաճ վիճակը, հոգեւոր-եկեղեցական նշանաւոր գործիչներու եւ անոնց աջակից խոճայական դասի կեդրոնացումը Հալէպի մէջ, ինչպէս նաեւ գաղութին մշտական կապը հայկական բնակավայրերու եւ կեդրոններու հետ, ահա՛ այն հիմնական գործօնները, որոնցմով պայմանաւորուած էր հալէպահայ կեանքի հոգեւոր-մշակութային վերելքը: Ժ.Է.-ժ.Ը. դարերու հայ Հալէպը դարձած էր ժամանակի հայ հասարակական, եկեղեցական եւ տնտեսական կարեւոր կեդրոններէն մէկը, գաղութի պատմութեան մէջ արձանագրելով յիրաւի ոսկէ դարաշրջան մը: Այս շրջանին է ահա՛, որ կը ծաղկին գրչութիւնն ու դպրութիւնը գաղութին մէջ:

Նշել պէտք է բնորոշ գիծ մը, որ յատուկ է Հալէպի մատուցած գրչութեան: Գրչութեան այս օճախը կը ձեւաւորուի ու կը զարգանայ տարբեր կողմերէ հոս մէկտեղուած վարպետ գրիչներու, մանրանկարիչներու ներմուծած աւանդույթներուն եւ փորձառութեան, հետեւաբար նաեւ՝ գրչութեան տարբեր դպրոցներու հէնքին վրայ: Խորքին մէջ, հալէպեան գրչութիւնը հայկական տարբեր գրչա-

կեդրոնները իրար միաձուլող, իրարու ազերսող բնորոշ գիծ մը կը պարունակէ, որ հնարաւորութիւն կ'ընձեռէ մօտէն հետեւելու գրչօճախներու զարգացման ներքին օրինաչափութիւններուն, այլեւ՝ գրչութեան երթուղիներուն: Վաճառականական այնպիսի խաչմերուկ մը՝ ինչպիսին Հալէպն էր, ո՛չ միայն առեւտուրի, այլեւ տարբեր մշակոյթներու հանդիպման վայր էր, ուր կը գրկընդխառնուէին Արեւելքն ու Արեւմուտքը, նաեւ հայկական աշխարհը՝ ազգագրական տարբեր շրջանակներու բազմազանութեամբ եւ մշակութային բազմաշերտ տարրերով, ստեղծելով տարբեր մշակոյթներ միաւորող արժէհամակարգեր: Շնորհիւ մշակութային այդ հանդիպման, Հալէպի գրչութիւնը ո՛չ միայն հարստացած է նոր ընձիւղումներով, այլեւ տեղի ունեցած է գրչական աւանդոյթներու խաչասերում: Պատահամբ չէ, որ Հալէպի մէջ ստեղծուած ինչպէս գրչութիւնն ու մատենական նկարչութիւնը, այնպէս ալ արուեստի ու արհեստի զանազան ճիւղեր, իրենց մէջ կը պարագրկեն մշակութային փոխազդեցութիւններու հիմքեր, որոնք շքեղ զանազանութիւն մը հաղորդած են հալէպեան ձեռագրական մշակոյթին:

Այս բոլորով հանդերձ, միանշանակ է, թէ հալէպեան գրչութիւնը իր տիպական առանձնայատկութիւններով աւելի հաւատարիմ է Կիլիկիոյ ձեռագրական արուեստի ոգիին: Կիլիկեան ժառանգականութեան դրոշմը առաւել ցայտուն կերպով կը դրսեւորուի մանրանկարչութեան եւ ծաղկեալ գրչական համալիրներուն մէջ:

Իր գոյութեան շորհարիրամեայ պատմութեան ընթացքին Հալէպի գրչատան մէջ ստեղծուած են հայ միջնադարեան գրական-ձեռագրական մշակոյթը ներկայացնող աստուածաբանական, փիլիսոփայական, մեկնողական, ծիսական եւ պատմական բնոյթի գրչագիր մատեաններ: Այս բոլորին արժէքը աւելի կը մեծնայ, երբ նկատի առնենք, որ հայ հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթին մաս կազմող այս ժառանգութիւնը ստեղծուած է հայրենի հողէն դուրս՝ օտար եւ այլակրօն միջավայրի մէջ:

Ս. Աստուածածին եւ Ս. Քառասնից եկեղեցիներուն կից ատէնօք գործած դասատուն-ձեռագրատունը, թերեւս այն եզակի գրչօճախներէն է, որ մինչ օրս պահպանուած է՝ ձեռք բերելով պատմական յուշարձանի արժէք: Այս ոչ ընդարձակ խոցերուն մէջ տքնած ու երկնած են ծաղկող գրիչներ, վարպետ-վարդապետներ, որոնց կեանքը եւ գործը ուրիշ բան չէ՝ քան յանձանձում օտար երկնքի տակ նախնեաց հաւատքի, լեզուի ու մշակոյթի պահպանման, ու այդ ճամբով նաեւ՝ ազգային գոյատեւման: